

СУЧАСНІСТЬ

ЖОВТЕНЬ 1989 — Ч. 10 (342)

Оксана Драй-Хмара Ашер: ДО 100-РІЧЧЯ
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ДРАЙ-ХМАРИ

І. Гончар: МУЗЕЙ ДУШІ

І. Коропецький: ЕКОНОМІЧНА СПІЛЬНОТА
І НАЦІОНАЛЬНА СУВЕРЕННІСТЬ

Тетяна Кардиналовська Пилипенко: СПОМИНИ
З 1920-1930 РОКІВ

І. Дзюба: ДИСКУТУВАТИ ПРО МОВУ
ЧИ РОЗВИВАТИ ЇЇ?

ISSN 0585-8364

НОВІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

* **Микола Лебедь:** УПА. УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації.

ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9 ам. дол. (безкислотний папір)

Друге видання книжки з 1946 р. про дії УПА містить, крім первісного тексту та документацій, також нові документаційні матеріали.

* **Юрій Самброс:** ЦАБЛІ. Мій шлях до комунізму

1988, 417 + X стор. ISBN 3-89278-007-2 Ціна: 16 ам. дол. (безкисл. папір)

Юрій Самброс дає в спогадах детальну хроніку сталінського погрому українського національного відродження, описує цікаві епізоди з життя О. Олесья, М. Вороного, М. Хвильового, І. Багряного і ін.

* **«УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК».** Випуск 7-й (серпень 1987)

ГРОМАДСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Київ—Львів; «Пам'яті Василя Стуса»

Редколегія: І. Гель, М. Горинь, П. Скочок, В. Чорновіл (відповід. редактор)

1988, 102 стор., мал. формат. ISBN 3-89278-006-4 Ціна: 4 ам. дол.

Передрук сьомого числа відновленого в Україні незалежного журналу.

* **о. Іван Гриньох:** ВВЕДЕННЯ ДО ТВОРІВ

Кард. Йосифа, Верховного Архієпископа

1988, 205 стор. ISBN 3-89278-012-9 Ціна: 10 ам. дол.

Збірка статтів з нагоди 1000-ліття Хрищення Руси-України Патріяршого архимандрита о. І. Гриньоха, якими автор вводить читача в Твори Блаженнішого Йосифа (Рим, 1968, 1969, 1970, 1971).

* **В. Домонтович:** ПРОЗА. Три томи

Редакція й супровідна стаття Юрія Шевельова. ТОМ ТРЕТІЙ

Примітки Ю. Шевельова; тверда оправка, суперобклад. Ярослави Геруляк.

1988, 558 стор. ISBN 3-89278-010-2 (т. 3) Ціна: 30 ам. дол. (безкисл. папір)

ISBN 3-89278-011-0, тт. 1, 2, 3: 75 ам. дол. (т. 1 в продажі, т. 2 в друці).

ТОМ ТРЕТІЙ містить 28 оповідань і нарисів Віктора Петрова, частина яких з'являється друком вперше.

* **Степан Сапеляк:** З ГІРКОТОЮ В КАМЕНІ. Поезії

Переднє слово Олександра Борисенка; кольорова обкладинка Григорія

Гірчака, ілюстрації Валерія Бондаря, мистецьке оформлення Ігоря Бондаря.

1989, 160 стор. ISBN 3-89278-017-X Ціна: 10 ам. дол. (безкислотний папір)

«Образ Сапеляка і не абстрактний і не неутральний, його фарби виразно національні, фольклорні, релігійні. Тут спектр широкий і багатий. Не кажу вже про князів, Гонту, Сквороду, Мазепу, Бояна і Кобзаря, похід Ігоря чи шаблю Мамая, але саму стилістику» (Олександр Борисенко, стор. 8).

* **Атена Пашко:** НА ПЕРЕХРЕСТЯХ. Поезії

Переднє слово Михайлини Коцюбинської; обкладинка і мистецьке оформлення Опанаса Заливахи; тверда кольорова обкладинка.

1989, 168 стор. ISBN 3-89278-015-3 Ціна: 15 ам. дол. (безкислотний папір)

«Корінням своїм поет проростає в рідну землю, в минуле свого краю. [...] поезії такого типу — поезії жіночній — велике місце займають мотиви інтимні, тема кохання» (Михайлина Коцюбинська, стор. 10).

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЖОВТЕНЬ 1989
Ч. 10 (342)
РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — OKTOBER 1989
MÜLLERSTR. 33, RGB.
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Лариса Онишкевич, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist

744 Broad St., Suite 1116

Newark, NJ 07102-3892

Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

Bundesrepublik Deutschland.

Tel.: (089) 26-37-73

Druck: Kaly Press

450 Seventh Ave.

New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Марта Тарнавська*: Три вірші.
7 *Марія Ревакович*: Сорок стилізованих гайку.
12 *Марко Стех*: Варіанти на данські теми.
19 *Оксана Драй-Хмара Ашер*: До 100-річчя з дня народження Михайла Драй-Хмари.
26 *Микола Жулинський*: Із фаланги вибували найкращі.

МИСТЕЦТВО

- 33 *Іван Гончар*: Музей душі.
45 *Данило Кулиняк*: «Дзвонкова вода» пам'яті.
51 *Олександр Женін*: Творчі та життєві бурлакування Сергія Параджанова.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 57 *Іван Коропецький*: Економічна спільнота і національна суверенність.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 66 *Мирослав Прокоп*: З'їзд депутатів СРСР і національне питання.
88 *Валерій Стеценко*: «Меморіал»: пам'ять, спрямована у майбутнє.

СПОГАДИ

- 92 *Тетяна Кардиналовська Пилипенко*: Спомини з 1920—1930-их років.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 105 Звернення учасників харківської конференції, присвяченої проблемам функціонування української мови.
- 109 М. Драй-Хмара про лист Максима Горького щодо української мови.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 111 *Зиновія Франко: 50-томне зібрання творів і. Франка в оцінці сьогодення.*
- 118 УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ.
— *Іван Фізер.*

ГОЛОСИ З УКРАЇНИ

- 122 *Іван Дзюба: Дискутувати про мову чи розвивати її?*
- 127 Просимо виправити
- 128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

ТРИ ВІРШІ

Марта Тарнавська

Шотляндія

Біле каміння серед рожевого вересу —
чорноголові вівці й барани
вросли чорними ногами в дике узбіччя.
Пасторальна симфонія: тиша, безлюддя.
Покорили вже клан Мекдоналдів:
масакру в Гленков нагадує тільки баляда.
Потвора Лох Несу не відстрашила ворога,
що переміг під Кулоденом,
і міт про короля, що повернеться,
розплився у густих туманах Скаю.
Нашадки Меклойдів і Кемпбелів
продають свій тартан туристам:
у парадних кілтах їдять гаггіс,
примовляючи до нього віршем Бернса,
а тужливі звуки волинки —
тільки точка в програмі вечірнього кабаре.

1985

Чорний кіт

Чорний кіт перебіг дорогу.
Не Бодлерівський кіт, що в зелених очах тримає космічну тайну,
не улесливий котик у пошуках пестоців тіла —
чорний дикий кіт плигнув на дорогу
із хашів підсвідомости:
він лякає і кличе у пропасть,
мов пророцтво народного забобону.

1985

Веселка

Соняшно. Мию авто.
Пензель зеленого вужика
малює кольорову веселку.
Любуюся.
Чи моя саморобна веселка
менш реальна, як та,
що після дощу на небі?
Наївна ти оптимістко!
Ілюзія — як її й не хвалити —
не більше, як тільки — ілюзія.

1985

Марія Ревакович

СОРОК СТИЛІЗОВАНИХ ГАЙКУ*

1
твоє обличчя
розщепилось на кінчиках
моїх нервів

2
у вусі — шкірка
твої пісні прилипла
і голубить

3
бачу тебе прозорого
в краплині молитви
і тужу

4
твоя любов —
тече прозорою річкою
в моєму серці

5
розкриши мене
на зернятка й посади
в клітини рук

6
без тебе — ніч
заходить мені у вічі
й заливає зір

7
припливи до мене
на росі ока й звогчи
мені уста

8
пробуджуюся
в музиці твого тіла
я — його струна

* Нормальна форма японського гайку має три рядки по 5 + 7 + 5 складів. — *Ред.*

9
твоє тіло — це
матерія що називається
добро

10
мою шовкову нагість
прикриваєш
ранковим віддихом

11
вливаєш в мене
сім'я й доглядаєш як
добрий городник

12
в моєму лоні
кругліє твоя мрія
мені вагітно

13
поглянь на мене —
твої дотики сплять
на моєму обличчі

14
скажи милий
чому зірки поселились
в моєму волоссі

15
літня спека
роздягає наші пристрасті
і ми нагі

16
твій язик — це ще
один цвях для розп'яття
моєї спраги

17
запроси місяць
на наше кохання хай
і нас освітить

18

миска усміху
у долонях розливається
похиттю

19

по наших тілах
котиться нагий місяць —
роздягає нас

20

твоє тіло —
хустина проколена
колючками сосок

21

на простиралі
ясніють твої очі
білим спомином

22

не зігнешся вже ніколи
бо я расту деревом
в тобі

23

снилися мені
твої уста немов два
схрещені списи

24

на устах
докори попеліють
і облітають глухо

25

вітер вліз тобі
у черевики й жене
я залишаюсь

26

на прощання
даруватиму тобі палицю
місяця

27
любов теж старіється
закриває очі
і відходить

28
Ця тиша кругом нас
то молитва дерев
за нашу любов

29
після розлуки
розливаю уста
на твоє обличчя

30
в твоїм погляді
парко спіють малини
і манять мене

31
моє волосся
на твоєму лиці мов
струги водопаду

32
зарази мене
вічністю своїх вуст
і вогнем пристрасти

33
твій поцілунок
холодний як обручка
з підмізинного

34
в наших очах
відбивається захід сонця
і сумерк нас

35
приходиш звуком
осінніх дерев і
зжовклою казкою

36

з-під твоїх брів
витікають ревнощі
мов слизькі гадюки

37

твої погляди
як гайку — пахнуть сонцем
й гілкою вишні.

38

любов — неначе
старий подертий плащ що
висить на кілку

39

наші голоси —
скорбні двійники
мов крила вітру в степу

40

навіть подушка
на твоєму ліжку дихає
споминами

ВАРІЯЦІЇ НА ДАНСЬКІ ТЕМИ

Марко Стех

Ця історія про мандрівника, яку ледве чи можна назвати історією, могла б початися над берегом озера Гальд в Ютляндії; могла б розпочатися літнім поранком, що саме народжується жовто-помаранчевими смугами на сході (дорогий читачу, асоціація зовсім безпосередня, — я ж не веду тебе до невідомої країни. Всі ми колись бачили, як сонце сходить над озером);

або вона могла б розпочатися на вулиці Строст в Копенгагені, в повноті необхідної декорації: ясне сонце, кольорові вітрини, вуличні музички і безліч облич та усмішок — суцільна усмішка без обличчя;

або коли в Копенгагені іде осінній дощ (дешо меланхолійний, але чомусь така меланхолія заповнює), і люди збираються в малих каварнях на розмови, споглядаючи дощовий брук;

чи все могло б розпочатися в старому місті в Оргусі, де невідклично чев'ядіє час, наповнений і роздутий, як бальон. Так, історія могла б розпочатися і тут, на цій живій фотографії, — доторкальній, начебто все навкруги справжнє, — тут, на місці, де каміння живе поруч застиглих облич відвідувачів, що переливають з пустого в порожнє цікавість, куплену за 5 крон разом із квитком вступу;

або в бездощовий день ранньої осені, на мисі біля Скейгену, де балакуча юрма спостерігає, як на півночі зустрічаються два моря;

все могло б розпочатися і на площі перед Копенгагенським університетом, в час, коли анархісти ставлять бурхливу п'єсу, порушуючи спокій поважних будинків безладним танцем рефлекс-торних світел і хаотичною музикою;

або ще інакше, коли в Копенгагені зима, і гавань вже замерзла, а люди, тепер зовсім відмінні, скінчивши працю, поспішають, щоб в хатах заховатися від мокрого снігу.

Справді, історія ця могла б розпочатися будь-де — це не таке й важливе. Тут завершується початок. День перший (дорогий читачу, ще буде більше днів, при цьому це зовсім не означає, що їх буде сім).

Бувають дні, немов листівки, занадто симетрично укладені, щоб їх запам'ятати. Такі дні позначені невагомою насолодою загальної приємности. Може статися так, що життя людини побудоване на невпинному потоці фотографій, завжди присутніх і завжди розшукуваних. І можливо, людина потопає в їхньому дво-

вимірному морі, і дійсністю стає для неї лише минуле і недійсне.

Але ось початок. Іде мандрівник, повний сподівань і обережної цікавості, і все навкруг нього існує лише на те, щоб стати спогадом. Немов жест актора не супроводжують духи живої гри.

Дорогий читачу, ти можеш сказати, що театр тут ні до чого, — мова ж іде про справжню мандрівку. Однак, іноді буває, що гра перетворюється в дію, і навпаки — рух в ілюзію руху. Мандрівник наближається до суті подорожі, коли він на межі, якої не годні переступити його почуття. Так як глядач в театрі, що, забувши на мить про умовність, схоплюється посеред п'єси: з розпашілим обличчям і з жестом заперечення, він на мить включається в свій світ, граючи ролю, яка все таки тільки йому належить. Повертаючися в свою дійсність, засоромлений наглим вибухом нестримної фантазії, він відступає, хоч обличчя його й далі палає і почуття кружляють бентежними колами. Його тіло ятрить мале зерно невисловлювального розуміння, неясного, ніби він вперше бачить, що на мапі його єства біліють невідкриті простори, і тепер він, охоплений бажанням пізнати їх, не відриває погляду зі сцени, де так небережно порозкидав клаптики своєї душі.

Але, повертаючись до історії, — навкруги Данії кипить холодне море, — надто неосяжне для немічного погляду людини. На західньому прузі падає розпечене сонце, і ранком повертається воно вже не звідти і вже інакше. Падає в неосвітлені простори, що пам'ятають перший плач шойно народженого життя. Море простягається навколо Данії. Це тут все насправді починається.

Дорогий читачу, світ листівок затісний для багатовимірних просторів захоплення. Мабуть, колись, коли в море падала помаранчова куля, похила постать з розкуйовдженим волоссям різьбила темний обрис на світлі, що хилилося в сон. Колись на березі, з бездумно розкритого рота виривалися краплини вигуку: "О-о-о!" І луна від сонця відповідала.

У Данії над морем малі діти перегукуються з вічністю: "О-о-о!"

Краса має свою власну логіку, і дитина, переконана нею, не підносить руки над чолом — не затуляє очей перед світлом. Краса має свою логіку, дорогий читачу, тиху й сором'язливу. Відкинена поштовхом байдужості, вона ховається за плечі обов'язків, мрій, амбіцій... Уранці сонце вітром грає східню гаму, — в музиці — обличчя сонця і обличчя людини... А ми, метушливі світові клієнти, боремося за існування правом сильнішого, неспроможні доторкнутися до майже забутої істини; а ми — зневірені мистці, міняємо життя на слова, що його описують.

Аттіля, Савонароля, Шекспір, Айнштайн, Муссоліні, X, Y, Z... Дорогий читачу, ми практично без застосування, — і краса також... і краса.

Навколо Данії дзвонами гомонять зелені хвилі. Це звідти, від

моря, мандрівник повертається до Копенгагену, до скверів, площ і вузьких вуличок, в яких будинки дихають цегляним духом. З моря (може, білоти піни, що шипить?) в душі мандрівника сплетена прозора мряка непевної туги, яка нуртує в безупинному коливанні. Шумом своїм вона, як океан, грається клітинами його тіла і розуму. І це не порожні погляди людей — в гавані, в переповнених каварнях, на бруку, по якому колись ступали Христіяни і Фріде-ріки, — це не вони наповняють його душу нерозгаданим побоюван-ням. Він іде несений хвилями непевности і звички... Нигавн... Hotel d'Angleterre... Церква св. Миколая... Кругла Вежа... Фотографії якимось не дають звичної літеплої насолоди, начебто порожнє сіре небо викрало з обличчя міста водевільну усмішку... Мандрівникові здається, що сірість неба ширшає, повільно спливає на вулиці — на сирій брук, на сирі стіни. В його уяві свідомість власної проминаль-ности відкривається в металічно-сірий простір, і десь на половині дороги змішується з клубами порожнього неба і глухого каміння, серед якого пульсують відірвані кусні байдужих розмов. З їхньої суміші народжується безбарвна, імпотентно вбивча ностальгія, — егоїстична й засліплива. І мандрівник вже не борониться, — він безсило падає в сіризну і стає немов листок, киданий сірими потоками з одного місця на інше, немов снасть величезного механізму, немов голова серед натовпу мільйона інших голів, які поволі сунуть однією суцільною масою. Болісно корчиться його віра, яку позбавлено людського імени, аж поки на спорожнілому місці з'являються величні абстракції. Мандрівник раптом усвідомлює всю безмежність людства, і з кожного каменя може читати його історію. Тепер він ніби спокійніший, свідомий своєї безпечної приналеж-ности, своєї беззвучної назви. Навіть тіло його перевтілюється, відповідно до нової ролі. Розум працює логічно, холодно, як механізм. Імпульси перебігають каналами нервів і складають ідеї в кришталеву структуру свідомости. Кожна правда ділиться на причину і наслідок. Все послідовне, пояснене. Лише дрібні краплі страху... лише щораз більші брижі схвильованости щодо мети, задалекої для його повільної ходи... Цей неспокій велить йому приспішити крок. Мандрівник усвідомлює, що в нього дуже мало часу, а так багато речей, які треба ще зібрати й пояснити. В пам'яті відрухово мигтять числа, факти, прізвища. Ступає мозковий телеграф...

ПРИБЛИЗНО VIII СТОЛІТТЯ — СТОП — ОСТРІВ МС... НА ПІВНОЧІ
ДАНІЇ — СТОП — МАЛИЙ ПРИНЦ АМБЛЕТ* — СТОП — ІСТОРІЯ

* Історію данського принца Амблета використав Шекспір для написання драми, при чому він дещо змінив ім'я головного героя — на Гамлет.

ЙОГО СТАЄ ПІЗНІШЕ (1604) СПОНУКОЮ ДО НАПИСАННЯ ДРАМИ —
СТОП — ВБИВАЮТЬ АМБЛЕТОВОГО БАТЬКА І МАТІР ОДРУЖУ-
ЄТЬСЯ З ВБИВНИКОМ — СТОП — АМБЛЕТ В ОБОРОНІ ЖИТТЯ
ВДАЄ БОЖЕВІЛЬНОГО — СТОП — САДИСТИЧНЕ ВБИВСТВО
СЛУГИ-ПІДСЛУХУВАЧА — СТОП — ВИГНАННЯ ДО АНГЛІЇ —
СТОП — БАГАТО МАКАБРИЧНИХ ІСТОРІЙ — СТОП — ПОВОРОТ —
СТОП — КРИВАВА ПОМСТА — СТОП — ПЕРЕБРАННЯ ТРОНУ —
СТОП

Щось небажано знайоме звучить у цій напівзабутій історії... Але немає часу. Неможливо затримуватися... Минають віки... Міняються королі: Христіяни, Фрідеріки... Варварство, здається, обертається на щось зовсім протилежне.

1919 РІК — СТОП — КІНЕЦЬ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ — СТОП —
ЄВРОПЕЙСЬКІ КРАЇНИ ДІЛЯТЬСЯ НІМЕЦЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ —
СТОП — ДАНІЇ ПРОПОНУЮТЬ ШЛЕЗВІГ І ГОЛЬШТАЙН, ЩЕ 50
РОКІВ ПЕРЕД ТИМ ДАНСЬКІ ТЕРИТОРІЇ — СТОП — ДАНІЯ
ВІДМОВЛЯЄ — СТОП — ПРИЧИНА: ЗЕМЛІ ЦІ ЗАСЕЛЕНІ ПЕРЕВАЖ-
НО НІМЦЯМИ — СТОП — ДАНІЯ ПОГОДИТЬСЯ ЯКЩО БІЛЬШІСТЬ
НАСЕЛЕННЯ ВИСЛОВИТЬ БАЖАННЯ СТАТИ ДАНЦЯМИ — СТОП

Чому стоп? — треба далі. Хвилює маса інформацій. Щомиті міняється сцена й лаштунки. Міняються актори. Мандрівника охоплює радісне почуття правильного напрямку. Прогрес... Від дикунства до культури... від темноти до освіти... Він пишається цим. Нетерпляче хочеться пригадати гімн будівничих Вавилонської вежі — СТОП — Що таке? Стара жінка — сіре обличчя, простягнувши руку, просить... лиш щонебудь: на чай... холодно... — Вибачте, — Не можна затримуватись... РІК 1933 — СТОП — Стара жінка з сірим обличчям... Чому сіре?... Раптом з'являються звідкись давно чуті слова: "Як у воді лице відбивається до лица..." Звідки це? "... так серце людини до людини"... Прогрес неодмінно мусить покінчити з бідом, нагодувати жебрущих. Вбогість заперечення прогресу... Стара жінка з сірим обличчям, жебрає... Мандрівник раптом помічає, що навкруги сірі обличчя: ті, що поспішають серед вишуканости щоденного існування і порожнечі мрій... Стара жінка нагадує про милосердя... Раптом він усвідомлює, що в п'єсі вуличного театру він грає своє власне життя. Упродовж немилосердно розтягнутої дороги його супроводжує хвиля нетерплячої тишини. Бринить струна густого мовчання... Він змушений замислитися над причинами. Механізми соціологічної ентропії? Абстрактні простори випадковості? Гімн будівничих нової вежі розливається сповітеним бурмотінням, немов грамофон вимкнули посередині пісні. Мандрівник поринає в напружену беззвучність... 1939 РІК... 1956

РІК... Прогрес... Загальна освіта... 1933... 1939... Найкривавіші імперії, найжорстокіші війни... Сталін, Гітлер, Х, У, Z... Нетерпляче хотілося б викричати важке мовчання. Які причини? Ніщє... Чи справді так? Вбили Бога, але вістка про це повільно доходить до свідомости людей. Лише наступні покоління відчують наслідки...???... На дюнах біля Скейгену, є церква напівзасипана піском; все нижче й нижче входячи в ґрунт, вона поволі щезає з наших очей, з нашої пам'яті. Мандрівник, якого поглинає натовп відчайдушних думок, на мить бачить, що він знову тут, на Строеї, на сірих плитах хідника... "... коли шукаш себе, знайдеш себе і знайдеш смуток". Слова, які він колись зрозумів надто поспішно, повертаються з тиші, втілені в плоть.

Ляйф Крістенсен написав колись історію про Копенгагенських моряків. Його слова також пригадуються тепер мандрівникові. За часів короля Христіяна IV в південній частині міста Христіянсгавн Ебсен Генетре складав надзвичайно заплутану головоломку.* Не докінчивши завдання, одного дня він впав зі щогли корабля, видряпавшись туди без відомої причини. Головоломку разом із секретером, в якому були зложені фішки, успадкував син Ебсена — Сет. Для нього наслідки батькової праці були незрозумілі, непов'язані між собою узори. Він розбив їх і рішуче перемішав складені на секретері фішки з тими, що лежали досі невживані в шухляді. Потім сам почав складати головоломку з великим запалом, але його зусилля не були успішними. Не допомагали поради сусідів, і праця Сета не посувалася вперед, тим більше, що він відкрив ще великий запас захованих у секретері фішок, про які він перед тим не знав. Роздратований, Сет облишив складати головоломку і лише тоді, коли він, уже постарілий, повернувся з довгих морських подорожей, розпочав свою працю наново. Та хоч Сет і складав тепер свою головоломку з п'янкою надією на успіх, він помер, не докінчивши праці. А син його, Олле, одержавши в спадщину секретер, почав з того, що позсипував укладені батьком фішки в шухляді і розпочав працю наново...

Наш мандрівник був, здається, закоханий в людство. І тому історія ця навела на нього тиху, але тривалу ніяковість. В ній голубі сфери прийдешнього шастя і порядку, для яких він міг жити лише майбутнім і лише недійсним, були утопією...

Мандрівник іде мовчки, і його путь вистелена тишею, яка вже забула про схвильованість сподівання. Довго мандрує він... Знов бачить Копенгаген, і озеро Гальд, і Оргус, Скейген, Рібе, і Ельсінор... Минають дні, яких не конче сім...

Несподівано, в хвилину, нічим не передбачену, щось псується в

* Головоломка — гра, в якій маленькі фішки складається, щоб відтворити цілу картину.

його досконалому механізмі. Тьмяніє кришталева структура свідомости. Губиться ясність думки, а десь з периферій пам'яті з'являються неочікувані картини і тіні давно забутих почуттів. Він бачить себе кільканадцятилітнім хлопцем на вулиці провінційного східноєвропейського міста. Розвиднюється на мить обличчя дівчини, що перша зіпнула з його цікавості щось, неначе любов. Він бачить старого чоловіка в темносірому витертому плащі і сиву, майже білу, шетину на його щоках. Бачить хлопця, якого хтось вдарив газетою в обличчя.

Раптом йому здається, що в нього виросла нова пара невидимих рук, якими він доторкається фрагментів душі, так як завжди відчував долонями частини свого тіла. Його очі, тепер широко розплюшені, захлинаються від надміру лагідного світла. Світить блакить блакитного неба, немов друге сонце, і сміється подитячому з його рук з вузлами м'язів і великими долонями, сміється з їх метушливого руху і непрактичної практичності. Мабуть, колись він згадуватиме падіння в сірий простір, як тихе добродійство, бо тепер він плаває тут, як у теплому морі. Може подумає він тоді, що Адам і Ева також були вкинені в сіру воду, коли за ними летіли навздогін недоїджені кусники яблука пізнання добра і зла...

На Копенгагенській вулиці стара жінка нагадувала про милосердя... І він, в цю мить лагідного прозріння, вірив, що суть в самому процесі життя, в самих його намаганнях. Але непотрібні думки вривалися, немов ножиці перетинали нитку, прирікаючи кінець. На східньому прузі повертається з моря нове сонце, а скелі острова Мон білою луною відповідають його променям... "о-о-о!!!" Невеличке сонце будиться зі сну в білих каменях на острові Мон.

Дорогий читачу, можливо, десь у Данії є шосе, пряме і тонке, як струна. Можливо, що воно з обох боків щільно обсажене деревами. І, може, по шосе мчить авто з відкритим верхом, в якому люди відмірюють кілометри, як секунди. Коли вони дивляться в напрямі, звідки приїхали, їм видно дерева, що тікають назад і зливаються в одну цятку на обрії. Вона завжди перебуває на однаковій віддалі від авта і людських очей, тому рух авта і тікання дерев створюють враження, немов ця найдальша видима цятка рухається і женеться за автом. Коли подивитися вперед, то все навпаки: дерева наближаються з пункту, куди мчить машина. Мабуть, існують два протиставні роди мандрівників. Одні тікають від цятки позаду, — це ті, за якими невпинно жене настирлива причина руху. Інші мчать за неясною цяткою, яка завжди зникає попереду.

А може, для декого ці обидві цятки зливаються в одну, що водночас тікає і наздоганяє? А може, існують ще й інші подорожі, без лінійного напрямку, які летять на всі боки, як вибух?.. В старому місті в Оргусі сидить літня людина, спиною спершилася об

стіну. Із люльки повільно снується дим, нестривожений подуvom вітру. Повільно виникають у просторі розважно недосказані слова і, як дим, розпливаються в невидиму присутність... У Копенгагені в закутку парку Тіволі пара закоханих, не звертаючи уваги на навколишню кольорову параду вигідного кохання, перешіптується з власними шепотами, і слухає тишу, що наступає після слів.

Мандрівникові здається, що навколо Данії небо хлюпотить, як море. Мабуть, колись в Африці Карен Бліксен дивилася в небо крізь віконця малого літака і думала про острови Данії. Вона згадувала, що після одного з полетів старий негр запитав її, чи цього разу бачила вона Бога. "Звісно, ні", — відповідала письменниця. Тоді він запитав, чи сподівається вона полетіти колись так високо, щоб побачити Його. Почувши заперечну відповідь, старий чоловік сказав: "В такому разі, не розумію, чому ви взагалі літаєте".

В мить лагідного прозріння мандрівникові здавалося, що суть у самому процесі життя. Що ж, може бути й так, що в далекій дорозі він ще не раз спотикатиметься об камені несподіванок. Але досить. Нашій розповіді — кінець.

Дорогий читачу, розповідь закінчується в тому місці, де вона повинна б розпочатися. Що ж, так, мабуть, завжди буває. Однак, можливо, що ти запитаєш тепер з обуренням: "Як же це так. Про що, в такому разі, була ця історія, яку ледве чи можна назвати історією? Яка ж, врешті, мета цієї розповіді?" Дорогий читачу, на мій великий жаль, я не маю під рукою жодного задовільного пояснення. Єдине, що я можу сказати на своє виправдання, напевно тобі не здаватиметься вистачальним. Отже, вже від деякого часу я мав велике бажання заспівати. Однак, я переконаний, що не маю в цьому напрямку здібностей. Кілька днів підряд я ходив неспокійним, аж сьогодні таки не витримав і заспівав о сьомій годині ранку.

ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ДРАЙ-ХМАРИ

Оксана Драй-Хмара Ашер

Українські неоклясики у своєму шуканні досконалої поетичної форми часто вживали форму сонета. Так, Микола Зеров майже виключно вживав форму олександрина або сонета: він написав 79 сонетів і переклав 26. В українській літературі він довів сонет до досконалості. У своєму відомому сонеті "Клясики", написаному п'ятистоповим ямбом, вживаючи форму сонета Петрарки, в останніх двох терцетах Зеров порівнює велич клясичних поетів (напівбогів) з мізерним своїм життям і життям його товаришів, київських неоклясиків:

І ваше слово, смак калагатія.
Для нас — лиш порив, недосяжна мрія
Та гострої розпуки гострий біль.

І лиш одна ще тішить дух поета,
Одна відроджує ваш гострий стиль —
Ясна, дзвінка закінченість сонета.¹

Коли Зеров довів форму сонета до досконалості, Максим Рильський зі свого боку популяризував сонет в українській літературі. Іван Кошелівець вважає, що завдяки Рильському, молодий радянський поет може навчитися писати добрі сонети.²

Не є дивним також, що Михайло Драй-Хмара вибрав форму сонета для своїх славних "Лебедів", де він звеличив групу французьких поетів "Абатства" та своїх друзів-неоклясиків. Цей сонет має форму сонетів Петрарки.

Тему лебедя ми знаходимо ще в ранішому вірші "На смерканні",³ написаному в 1919 році, де в другій строфі іменник "Лебідь" відіграє головну роль:

Жду. Чи прийдеш, добрий, ніжний?
В темну синь через зеніт
плине Лебідь білосніжний,
розгорнувши вільний літ.

Знаходимо образ лебедя і в пізніше написаному вірші "Victoria regia"⁴ (1930 рік):

Три ночі ти, красуне величава,
цвітеш, розклавши на воді листи,
великі і округлі, мов шити,
а серед них хрещатий Лебідь плава.

Образ лебедя був часто пов'язаний з життям Драй-Хмари. Ще будучи студентом колегії Павла Галагана, він зробив мандрівку влітку на Кавказ до монастиря Нового Афону. Тут уперше любувався красою лебедів, які плавали на озері. Кілька років пізніше він спостерігав їх взимку на замерзлому озері Ободівки на Поділлі у маєтку графа Сабанського.

Сонет "Лебеді",⁵ надрукований у 1928 році у першій книзі *Літературного ярмарку*, був одним з останніх надрукованих віршів за життя поета. Після бурхливих і жорстоких нападів партійних критиків проти сонета "Лебеді", публікація віршів у радянських журналах стала для Драй-Хмари неможливою. В цей же час Микола Зеров і Павло Филипович, члени неоклясичної групи, були теж суворо критиковані. Максим Рильський відійшов від цієї групи, а Освальд Бурггардт емігрував до Німеччини. Отож для Драй-Хмари, як і для цілої неоклясичної групи, сонет "Лебеді" був лебединою піснею.

Лебеді

(Присвячую своїм товаришам)

На тихім озері, де мліють верболози,
давно приборкані, і влітку й восени
то плюскоталися, то плавали вони,
і шиї гнулися у них, як буйні лози.

Коли ж дзвінкі, як скло, надходили морози
і плесо шерхнуло, пірнувши в білі сні, —
плавці ламали враз ті крижані лани,
і не страшні для них були зими погрози.

О, гроно п'ятірне нездоланих співців,
крізь бурю й сніг гримить твій переможний спів,
що розбиває лід одчаю і зневіри.

Держайте, лебеді: з неволі, з небуття
веде вас у світи ясне сузір'я Ліри,
де пінить океан кипучого життя.
25. IX. 1928, Київ.

Переклад цього сонета (1967) на французьку мову відомим

французьким поетом Шарлем Вільдраком є дуже цінним, бо саме він був фундатором "Кретеільської комуни". Літературний смак та ідеї цієї групи були близькими Драй-Хмарі, який вбачав у них, як він писав на захист свого сонета "Лебеді", зразок для українських неоклясиків. Шарль Вільдрак, Жорж Дюгамель, Александр Марсеро, Рене Аркос, які належали до "Кретеільської комуни", що була основана на березі річки Марни, своєю фізичною працею і братським життям були дорогі українському поетові. Їхній індивідуалізм, доброта і завзятість були близькі до ідеалу групи українських неоклясиків. Драй-Хмара помилково включив до цієї групи Жюль Ромена, хоча він симпатизував "Кретеільській комуні". Але, без сумніву, Жюль Ромен був близьким цій групі, бо він, як і інші члени, цинив свободу духу понад усе. Ці ідеї є змістом сонета "Лебеді", символом групи "Кретеільської комуни" і українських неоклясиків.

Деякі друзі Драй-Хмари відраджували йому друкувати "Лебеді". Публікація цього сонета таки вплинула на долю поета, бо лише найліпші твори друкувалися в журналі *Літературний ярмарок*. Редакція журналу, розуміючи контрверсію і сміливість цього сонета, дала кілька зауважень, що, мовляв, полетіли Драй-Хмарівські Лебеді далеко на південь, через великі гори і моря.⁶ У наступному числі журналу⁷ був надрукований діалог між піонером і його батьком про Драй-Хмарівський сонет. Автором діалогу був Микола Хвильовий. Він зауважив, що "Лебеді" багато сказали читачеві і що поет алегорично описав долю п'ятох неоклясиків.

Захисники лінії Комуністичної партії Борис Коваленко і Микола Новицький закидали Драй-Хмарі проповідування контрреволюційних ідей. Комуністичний критик Коряк спеціально приїхав з Харкова до Києва, щоб відкрити у творах письменників, особливо у творах автора "Лебедів", ворожі тенденції. Для Новицького твори Драй-Хмари розкривали ворожу настанову проти "диктатури пролетаріату" і це особливо підкреслювалося вибором символів у сонеті "Лебеді".

У відповідь на цю ворожу критику Драй-Хмара вмістив у 4-ій книзі *Літературного ярмарку* переклад сонета французького поета С. Маллярме з власним довгим поясненням. Газета *Пролетарська правда* теж подала цей самий текст. Драй-Хмара писав, що французький поет старався описати безнадійність людських зусиль, щоб звільнитися від реальності силою думки: лебідь Маллярме струшує сніг зі своєї шиї, але він не має сили розбити лід, який його тримає. Драй-Хмара пояснює:

В останніх двох терцинах свого сонета ("О, гроно п'ятірне нездоланих співців" і т. д.), що особливо вразили моїх критиків, викликавши у них почуття непевності і сумніву, я натякаю на п'ятох поетів "Абатства", що

зрелись еготизму і, наблизившись до сучасности, розбили лід "одчаю і зневіри", в якому замерз темний геній Маллярме. Це ті поети, що заснували Кретеїльську комуну, заробляли фізичною працею на хліб насущний і самі друкували свої книжки. Нещодавно деякі з них побували і в нашій країні. Імення їхні — Жюль Ромен, Жорж Дюгамель, Шарль Вільдрак, Рене Аркос, Александр Марсеро.⁸

Драй-Хмару приваблювала в "Кретеїльській комуні" їхня філософія, яка вимагала від людини ясної думки, тяжкої праці і вміння дивитися у майбутнє з відвагою. Драй-Хмара називає своїх критиків наївними в їх намаганні знайти в "Лебедях" приховані заклики до опозиції. "Я радив би цим критикам, — пише він, — не шукати «особенного смысла» в літературному творі, а «обращать внимание на видимую цель и намерения автора»".⁹ Ці два останні російські вислови Драй-Хмара взяв зі старої, ще царських часів інструкції для цензорів, і вжив їх іронічно. Але ця блискуча відповідь не задовольнила комуністичних критиків і вони продовжували обвинувачувати поета у контрреволюційних ідеях.

Коли порівняти "Лебеді" Драй-Хмари зі сонетом Маллярме, то стає ясным, що ці дві поезії разюче відрізняються своєю лірикою. Один рядок у "Лебедях" взятий із заголовку збірки поезій Рильського "Крізь бурю й сніг". Це вказує, що "Лебеді" відбили дух групи неоклясиків, якій він і присвятив свій сонет.

★

В історію української літератури сонет Драй-Хмари "Лебеді" увійшов як лебединий спів київських неоклясиків. Трос з них — Микола Зеров, Павло Филипович і Михайло Драй-Хмара — померли у концентраційних таборах. Освальд Бурггардт виїхав до Німеччини, а Максим Рильський рятувався, оспівуючи партію.

Ліквідація неоклясиків була пов'язана з загальною ліквідацією культурного відродження на Україні, яке продовжувалося від 1917 аж до 1930-их років. Щоб зупинити це культурне відродження, радянський уряд мусів фізично знищити творчу еліту української інтелігенції. Концентраційні табори і розстріли забрали найбільш талановитих поетів і письменників.¹⁰ А ті, що не були ліквідовані, мусіли позбутися індивідуальности, яка характеризувала їхні ранні твори, і прийняти насліпо соціалістичний реалізм. Але коли література стає лише служницею інтересів однієї партії, вона практично перестає існувати. Загальна сірість української літератури з примусу продовжувалася від 1932 року аж до смерті Сталіна. Тому епоха відродження в українській літературі є особливо цікавою для сучасного літературного критика. Термін

"відродження" в українській літературі 20-их років був уперше вжитий Юрієм Лавріненком і після цього повторювався літературними критиками на еміграції. Цей вислів є правильним частково, бо це відродження почалося під час визвольних змагань за Україну в 1917 році.

Прив культурного відродження був настільки спонтанний і сильний, що, не зважаючи на політичну поразку незалежної української держави, потрібно було 15 років і страшного сталінського терору, щоб зупинити його. Тому відродження в літературі продовжувало розвиватися в молодій українській радянській державі. Група українських неоклясиків стала на чолі цього відродження. Але формування їхніх ідей на творчу літературну працю почалося ще напередодні революції, під впливом поезій Лесі Українки (з її ідеалом звільненої України, і ролі поета у своєму соціальному оточенні) та завдяки зацікавленню західноєвропейською культурою.

Всі ці новітні ідеї в колах української інтелігенції сильно відбилися на формуванні світогляду не тільки українських неоклясиків, але й у всій літературній генерації цього періоду. Рух національного і культурного відродження (в якому українські неоклясики були найзавзятішими рушіями) продовжувався після перемоги революції.

Характерною рисою періоду 20-их років була різноманітність літературних груп. Кожна група мала свою програму, між цими літературними угрупованнями існувала гостра критика. Вони відзначалися незалежністю духу й індивідуальною естетикою. Все це поставило творчі українські сили в глибокий конфлікт з режимом Сталіна. Національний дух київських неоклясиків не був винятком. Це було характерною рисою для творців 1920-их років на Радянській Україні. Неоклясики були продуктом своєї епохи. Їхнє велике знання європейської літератури, шедеври якої вони перекладали на українську мову, висока культура і ерудиція дали їм змогу творити поезію високого рівня.

Одним з найважливіших досягнень київських неоклясиків в українській літературі було відшліфовування української мови. Будучи філологами за професією і знаючи досконало українську мову, вони дуже збагатили поетичний український словник.¹¹ Робили вони це з великою обережністю і любов'ю, як висловився Драй-Хмара:

Люблю слова, що повнодзвонні,
як мед пахучі та п'янкi,
слова, що в глибині бездонній
пролежали глухі віки.¹²

Звучність поетичного словника, зацікавлення словами і клясичною метрикою, любов до клясичної поезії зближували неоклясики з Осіпом Мандельштамом.

Неоклясики захоплювалися також французькими парнасцями (Леконт де Ліль, Гередія), яких вважали своїми вчителями, і старалися досягнути досконалости форми та краси їхніх пластичних образів.

У поезії Драй-Хмари ми не бачимо безпосереднього впливу клясичної поезії, як зустрічаємо це у Зерова. Однак Драй-Хмара любив цю літературу: на його письмовому столі можна було завжди побачити книжку Марка-Аврелія, яка допомагала йому знайти рівновагу і сміливість жити у ці страшні часи. Поезія Драй-Хмари, всупереч поезії Зерова (в якого тяжко було знайти вірш, який відбивав би дійсність на Радянській Україні), тісно зв'язана з його епохою. Його найсильнішим почуттям була любов до України і віра в революцію, яка мусіла оновити його край. Але він був обманений у своїх сподіваннях і сильна персональність Драй-Хмари увійшла в конфлікт з "радянським реалізмом". Спонтанність і сильне національне відчуття в поезії Драй-Хмари наближають його до ранніх творів Павла Тичини: *Соняшні клярнети* і *Золотий гомін*, хоч символізм у цих двох поетів є різний. Поезії Драй-Хмари є далеко більше скомплектовані. Це є інтелектуальна поезія, з її сконденсованими образами, з досконалими ритмом і формою. Оба поети спромоглися відтворити дитяче сприйняття світу.

Драй-Хмара був поетом настільки оригінальним і сильним, що тяжко говорити про впливи того чи іншого поета на його творчість, хоч у своїй поезії "Шехерезада, III",¹³ де він змальовує зимовий вечір, можна відчути деяке забарвлення Блока. Але скоріше слід припустити, що існувало певне споріднення душ між Драй-Хмарою і цим російським символістом. Так, у поемі "Поворот" Драй-Хмара перекликається з відомою поемою Блока "Дванадцять":

Ветер, ветер —
На всем божьем свете!¹⁴

Вітер, вітер,
голодний вітер.¹⁵

Той же ритм і той же сюжет: вітер, що захоплює цілий світ, ми знаходимо в обох поетів, але епітет "голодний" у Драй-Хмари дає нове забарвлення і характеризує так справедливо спустошення і голод, що гнітили революційну Україну.

Драй-Хмара любив Блока, тому навіть з концентраційного табору писав своїй дружині 8 березня 1937 року: "Сьогодні мені сумно було. Я весь час згадував «Осенню любовь» Блока

(початок: «Когда в листве сырой и ржавой»). Прочитайте, коли ще маєте Блока”.

Драй-Хмара теж дуже любив Верлена і є певне споріднення у музичності вірша цих двох поетів.

Поезія Драй-Хмари — великий вклад у розвиток української літератури. Він відшліфував і збагатив українську літературну мову, як мало хто до нього. Досконала форма його поезій, багатство рим і ритмів можуть служити прикладом для сучасних українських поетів. Але поезії Драй-Хмари, з його сильною любов’ю до людей, з його ідеями, що заторкують найглибше в людській душі, і з його великою артистичною вартістю, мають універсальне значення.

1. М. Зеров, *Sonnetarium* (Мюнхен, 1958), стор. 154.

2. Іван Кошелівець, *Сучасна література в УРСР* (Нью-Йорк: в-во "Пролог", 1964), стор. 98.

3. М. Драй-Хмара, *Поезії* (Нью-Йорк: в-во "Свобода", 1964), стор. 55.

4. Там же, стор. 146.

5. Там же, стор. 25.

6. *Літературний ярмарок*, т. I, стор. 201.

7. Там же, т. II, стор. 125-126.

8. *Пролетарська правда* (Київ), ч. 66, 1929.

9. "особливого змислу"; "звертати увагу на видиму мету і намір автора".

10. Див. окремі статті про знищених авторів того часу у кн: Юрій Лавріненко, *Розстріляне відродження* (Париж: в-во "Kultura", 1959).

11. Цікаво згадати, що Зеров вбачав естетичну і артистичну вищість української мови в тому, що вона не була ще цілковито зформована. Він писав, що літературні мови, уживані без їхнього розвитку впродовж довгого часу, мали вислови, які вживалися часто і згубили в деяких випадках свою силу естетичного відчуття. Тому молоді письменники цих літератур мали велику проблему зробити живими і оновити ці вислови. Навпаки переклади цих "уживаних" висловів на мову, що формувалася, звучали добре.

М. Зеров, "Catalepton", *Київ* (Філядельфія), 1951, стор. 61.

12. М. Драй-Хмара, *Поезії* (Нью-Йорк: в-во "Свобода", 1964), стор. 38.

13. Там же, стор. 42.

14. Александр Блок, "Двенадцать", *Стихотворения*, т. 3 (Москва: "Правда", 1971), стор. 233.

15. М. Драй-Хмара, "Поворот", *Поезії* (Нью-Йорк, 1964), стор. 94.

ІЗ ФАЛАНГИ ВИБУВАЛИ НАЙКРАЩІ (Роздуми про 1920-1930 рр.)

Микола Жулинський

Дереворуби, ми столітні хащі
прорубуєм і морок рвем уцент —
нехай з фаланги вибува найкращий —
її ще дужче зміцнює цемент!

*Михайло Драй-Хмара, "Від болю
серце скорчилось і в'яне".*

Поет і вчений Михайло Драй-Хмара вибув із фаланги творців українського духовного відродження ХХ століття не першим і не останнім. "У цьому році, в грудні, минає 50 років, як нема мого батька серед живих, — каже Оксана Ашер — дочка Михайла Драй-Хмари. — І сто років з дня його народження. Ось його останній лист із Колими, де навіки втрачена батькова могила. Як і тисяч-тисяч інших безневинно загублених життів".

Лист до дочки написаний 9 листопада 1938 року олівцем на тоненькому папері. Після цього листа було ще чотири і одна телеграма, але їх зберегти дружині поета Ніні Драй-Хмарі не вдалося. Пропали вони десь у місті Белебей, що у Башкирії, де вона з дочкою відбувала заслання. Намагаючись їх врятувати, бо місцева влада вимагала листи їй віддати, дружина Михайла Драй-Хмари передала їх на збереження сусідці, а кілька останніх, у яких поет описував нестерпні свої страждання, вона знищила. "Боялася, що знайдуть, прочитають таке, — а я пам'ятаю й досьогодні ці рядки, бачу їх на тонісінькому аркушикові: «Я не можу тобі писати... Я падаю на роботі, і тоді мене підвішують... Ноги опухли...», — і мене заарештують. Тому й спалила", — розповідає дружина Михайла Драй-Хмари. Та всі інші, попередні, 1936, 1937 і 1938 років листи і телеграми вона зберегла. Разом із дочкою рятувала дорожочні вістки з далеких країв. Бо знала їм ціну і пам'ятала заповіті дорогої людини з трагічною долею, у яких поет просив берегти його рукописи поезій і перекладів.

Ніні Драй-Хмарі йде дев'ятдесят четвертий рік. Та вона пам'ятає атмосферу кінця 1920-их — початку 1930-их років, коли зносився над головами ще свобідно мислячих і обнадіяних революцією людей — таємничий, безжальний меч сталінських репресій. Пам'ятає, як у квітневих газетах 1930 року державний обвинувачувач Павло Михайлик, якого згодом не оминула доля

ним обвинувачуваних, на засіданні Верховного суду України вимагав "єдиного засобу соціального захисту — розстрілу" для керівників "контрреволюційної організації «СВУ» — «Спілки Визволення України>". Змилювалися: керівника й організатора СВУ академіка Сергія Єфремова, відомого літературознавця, віцепрезидента Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН) засудили на 10 років з позбавленням прав на 5 років, іншим дали по 10, 8, 5, 3 роки. А було їх, підсудних, відомих літераторів, учених, педагогів, аж сорок п'ять — і всі вони визнали себе ще на попередньому слідстві винними в тому, що, як зазначено у вирокі, "здійснювали під прикриттям своєї вченої і невченої праці контрреволюційну діяльність, спрямовану проти інтересів трудящих України" (*Известия*, 22 квітня 1930).

Серед підсудних були відома на той час письменниця і літературний критик Людмила Старицька-Черняхівська і прозаїк Михайло Івченко. Свідками-експертами ідейного і професійного рівня літературної творчості підсудних літераторів, громадськими обвинувачами вимушені були виступати поет, перекладач і літературознавець, професор Київського університету Микола Зеров і письменник, член ВАПЛІТЕ (Вільна Академія пролетарської літератури) Олекса Слісаренко.

Дочка видатного письменника Михайла Старицького, подруга Лесі Українки, Людмила Старицька-Черняхівська була осуджена на п'ять років ув'язнення, але незадовго її звільнили. Зважили на вік — було їй тоді 62 роки — і на стан здоров'я. Та загинула вона при невияснених обставинах, як і видатний вчений сходознавець академік Агатангел Кримський, під час евакуації з Києва на початку війни з фашизмом. У своїх репортажах "з зали суду" журналіст Д. Заславський так образно витворив шаржований портрет письменника—"контрреволюціонера" Михайла Івченка: "Тепер письменник Івченко стоїть перед критикою пролетарського суду. Дебелий, добре вигодуваний мужчина з чорною борідкою на круглому обличчі, підлабузнюється і солодким голосом кається. Так, це не випадково він розводив русофобство і одверті куркульські візерунки у своїх творах. Він писав за літературними директивами спеціальної п'ятірки «СВУ», членом якої сам був" (*Правда*, 22 березня 1930). Михайло Івченко був осуджений умовно, але не мав дозволу ні друкуватися, ні жити на Україні. Десь на Кавказі, в місті Орджонікідзе, і загубився його слід.

★

Покотилася по країні хвиля так званих "кіровських розстрілів". Вбивство 1 грудня 1934 року Сергія Кірова стало доречною нагодою без зайвої судової тяганини, без показного процесу-

ального демократизму позбавитися від частини інтелігенції — цього схильного до критичної аналізи і сумнівів невиразного про шарку населення між двома клясами — робітництвом і селянством. Ніхто ніколи не вияснить, чому саме цих, а не інших, чому вхопили і поспішно знищили саме талановитого новеліста, творця яскравих соціально-психологічних картин української сільської дійсності Григорія Косинку, глухонімого поета Олексу Влизька, тихого, меланхолійно-ліричного Дмитра Фальківського. Чому знищили енергійного Костя Буревія, який так майстерно розіграв метра українського футуризму Михайля Семенка своїми новаціями під псевдонімом Едварда Стрихи, автора кількох монографій з історії театру і живопису, драматурга, літературного критика, публіциста?

★

"Вперше мого чоловіка заарештували 3 лютого 1933 року, — розповідає Ніна Драй-Хмара. — Протримали його три місяці і звільнили. Але водночас звільнили мого чоловіка з усіх посад. А мав він їх багато. Працював в Українському інституті лінгвістичної освіти професором слов'янського відділу, очолював катедру загального мовознавства в Поліському педагогічному інституті, завідував катедрою українознавства в Сільськогосподарському інституті і разом з академіком Агатангелом Кримським готував до друку матеріали Комісії дослідження історії української наукової мови... А крім того, — велика творча і власна поетична, перекладницька і суто літературознавча робота. Та ніде на роботі професора Михайля Драй-Хмари не поновили, тільки вилучили його твори з бібліотек... Якби ви знали, як нам було важко! З нами не віталися на вулиці, постійної роботи Михайло Панасович не міг ніде знайти — не брали. Продавали речі з хати. І так до другого арешту в 1935 році".

Що ж, хвиля арештів відомих письменників нестримно котилася по Україні. Першим із "грона п'ятірного нездоланих співців", яким Михайло Драй-Хмара присвятив свій славетний сонет "Лебеді", був заарештований Максим Рильський. Арешт відбувся в 1930 році, але після півторарічного ув'язнення його випустили і дозволили пережити усіх своїх побратимів із групи неоклясиків. Інший неоклясик, поет, перекладач і літературознавець, професор Павло Филипович, який також потім загине на засланні, відгукнеться 16 вересня 1926 року гумористично-саркастичною "Епітафією неоклясиків" на постанову Політбюра ЦК КП(б)У з 10 квітня 1925 року, в якій неоклясиків буде потрактовано як "покутників". У блаженському щоденнику Михайля Драй-Хмари збереглися чотири листочки, на яких ще не вицвіли ці, тоді безпечні, рядки поетичного подиву з абсурдних звинувачень неоклясиків у шкідливості пропаганди класичних зразків давньої Греції і Риму.

Дарма, що він у піджаку старому,
пив скромний чай, приходячи додому,
і жив працівником з юнацьких літ, —

Он Муза аж здригнулась, як почула,
що ті переклади з Гомера і Катула
відродять капіталістичний світ.

Та згодом це жартівливе підспівування з ідеологічно-безпорадними претенсіями буде гротескно деформоване в невизнання радянської дійсності і репрезентантів "класових інтересів української буржуазії". Більше того, червневий пленум ЦК КП(б)У у 1926 році вкаже, що українські літературні групи типу неоклясиків прагнуть "спрямувати економіку України на шлях капіталістичного розвитку, тримати курс на зв'язок з буржуазною Європою!"

На стіл виїзної сесії воєнної колегії Верховного суду Союзу РСР в 1936 році ляже справа "націоналістичної терористичної групи" професора Миколи Зерова, до якої зарахували, крім неоклясиків Миколи Зерова, Павла Филипovichа і Михайла Драй-Хмари, також заарештованого вдруге старшого за віком літературознавця, відомого дослідника творчості Михайла Коцюбинського Ананія Лебеда, молодого поета Марка Вороного — сина видатного поета Миколи Вороного, який виступав у літературі під псевдонімом Марко Антіох, і невідомого співробітника Історичного музею, котрий і дав перші свідчення про існування "націоналістично-терористичної групи". Вважалося, пощастило: не розстріл, як немилосердно фатально нависало за приналежність до таємної контрреволюційної організації, отже — за підготовку терористичних замахів на представників партії і уряду та шпигунство, а 10 років таборів. Не пощастило: жоден із них уже не вернувся на волю. Хоча кожен, мабуть, не втрачав надії. Як Микола Зеров, котрий на Соловках продовжував перекладати Вергілієву *Енеїду*, піклуватися долею перекладу Пушкінового "Бориса Годунова"...

*

... "Цю тривожну атмосферу ми переживали дуже неспокійно, — розповідає Ніна Драй-Хмара. — Хоча ще не було тоді арештів, творче життя було різноманітним, багатим, цікавим, але неспокій вселявся в душі. Михайлик особливо болісно переживав те, що творилося тоді в Академії Наук, а йшла тоді закулісна боротьба за звання і посади — лізли в академіки «номенклятурні одиниці», а тут ще удар по ваплітянах! Почув він про це від свого друга — чесного, скромного, вже старшого за віком Михайла Могилянського. Як трагічно склалася його доля! Спочатку була розстріляна

старша донька Ладя, незабаром відправили на заслання середню, за нею — сина Дмитра, а на сам кінець і самого Михайла Михайловича...”

Нагромаджувалися повільно, але невмолимо і послідовно, факти, які свідчили про неухильну вульгарну ідеологізацію літературно-мистецького життя. Зростала політична недовіра до письменників старшого покоління, хоча ще згадувалися, правда, з ідеологічною пересторогою, імена і видавалися твори тих літераторів перших пореволюційних років, які передчасно пішли з життя.

*

Серйозним аргументом на користь пристрасним домаганням Миколи Хвильового та його однодумців обтрусити з себе псевдопишні шати культурного епігонства, малоросійщини, просвітянщини та іншої безперспективної вузькості, були переклади етнічних і європейських клясиків, які здійснювали неоклясики Максим Рильський, Микола Зеров, Павло Филипович, Освальд Бурггардт (Юрій Клен), Михайло Драй-Хмара. Передусім їхніми силами творилася на Україні світова культурна школа: здійснювалося видання української літературної клясики, готувалися статті і ґрунтовні літературознавчі дослідження, читалися лекції, проводилися наукові семінари... Глядач захоплювався постановкою п'єс Миколи Куліша *97, Комуна в степах*, Івана Дніпровського *Любов і дим, Яблуневий полон* у харківських і київських театрах, а особливо в харківському театрі "Березіль" постановкою Лесем Курбасом *Народнього Малахія* Миколи Куліша. Він поспішав на перегляд фільму "Звенигора" молодого режисера Олександра Довженка, на виставки малярських монументалістів — творів "бойчуків" — Кричевського, Седляра, Петрицького, Падалки... А які суперечки точилися навколо футуристичних звуково-образних і смислових новацій Михайля Семенка, Олекси Слісаренка і Гео Шкурупія! Незабаром їх не стане і на багато років буде вилучена із духовного життя України майстерно алітерована, парадоксально візуальна, гострообразна поезія, яка так ефективно передавала урбаністичну ментальність завзятих і по-юнацькому агресивних поетів-футуристів. Кому шкодило це шире словесне епатування, самоцінна магія перетворень і перевтілень слів і звуків, своєрідні переклади словникових відкриттів і ефектні зіткнення звукових рядів?

Найбільшою заслугою українських поетів-модерністів було збагачення національної поетики новими формами і засобами завдяки прилученню до європейської культури. Багато важила сама суспільна атмосфера передреволюційної доби, сама революція, ідеї, події і настрої якої органічно виливалися в

емоційно відкритих поетичних сповідях і деклямаціях і розгор-
талися в символічних образах, "вироблених" передреволюційним
символізмом, але поетично "опредмечених" реаліями революційної
дійсності. Саме на цій потужній хвилі революційного ентузіазму
так яскраво і виразно розкривався талант Василя Чумака, Павла
Тичини, Василя Еллана-Блакитного. Коли для Василя Чумака, 19-
літнього революціонера, розстріляного денікінцями, революція
оживає в образі-символі оновлюючої землю і суспільство весни, в
образі мільйонотворчого зусилля легіонів трударів, готових на
героїчну жертвенність без посмертної слави, то для аскетичного,
сконцентрованого на смисловому утвердженні ідей Василя Еллана
більше важила конкретика революційного творення реального
життя. У перших його поезіях символ домінує, образ тяжить над
думкою, але далі вірш Еллана заповнюється прозаїзмами, синтак-
сично дисциплінується і прагне "працювати" на щоденну спрагу
запитів революційної дійсності.

*

З іншим поетичним ключем приступив до образного відкриття
людини і світу стриманий і ясний Максим Рильський. Стимулює
його творчу енергію предковичний і невтомний дух людського
самопізнання, в якому поєдналася поетика українського образного
мистецтва з античною і європейською поезією. Тонкий лірик і
глибокий філософ природи, він витворив клясичні зразки перекла-
дів багатьох шедеврів поетичного мистецтва світу, зазнав
жорстокої, несправедливої, до розпачу образливої критики,
звинувачень в буржуазному націоналізмі, в пропаганді буржуазної
культури, але не здався і достойно прожив велике життя.

Був це час — час революційних подій на Україні, час україн-
ського відродження — дивовижний, радісний, тривожний. Творили
революційні романтики, символісти, модерністи, футуристи... Що не
поет, то нова форма, нова концепція художнього розвитку.

*

"Я все добре пам'ятаю, — розповідає Ніна Драй-Хмара. —
Цього не можна забути. Скільки я пережила, як нас готували на
заслання: погрожували, я втрачала свідомість, мене били ногами,
щоб я очуняла, нарешті обрали для нас Башкирію... Що ж я мала
робити? Поїхали. Все пам'ятаю і досі страх не проходить. Арешти
знайомих, рідних, друзів, видатних культурних українських діячів, а
згодом — і партійних... Убивство Сергія Кірова... Тоді, коли
розстріляли Григорія Косинку, Костя Буревія, Олекса Влизька, —
Михайлик написав до болю гіркого, але нескоримо рішучого вірша,

в якому порівнював мужніх творців нової української культури з дроворубами. А далі пішло страшне, безжалісне, грубе, фанатично злобне...”

*

Особливо важкі втрати понесла українська радянська література. Було репресовано понад 300 літераторів. З них лише 25 повернулися живими з таборів і включилися в літературне життя. Досьгодні творча спадщина переважної більшості репресованих письменників не перевидана, а отже — є недоступною для широкого загалу. Рукописні матеріали абсолютної більшості репресованих, їхні особисті бібліотеки, листування або знищені, або невідомо де ще зберігаються.

Боляче і сумно, бо справді мав рацію Михайло Драй-Хмара: з фаланги славних творців нової української літератури так вибували найкращі.

МУЗЕЙ ДУШІ

Іван Гончар

Мабуть, немає нині українця, який не чув би про *Музей Гончара* у Києві. За своє життя скульптор Іван Гончар зібрав колосальну колекцію народного мистецтва України: ікони, народні картини, одяг, кераміку, вишивки, тканини, різьбу тощо. Він надзвичайний ентузіяст і знавець народного мистецтва, великий патріот України.

У "відлигу" 1960-их років його невеликий дімок у Києві на Подолі був своєрідним центром українства, довкола якого гуртувалася творча молодь. У 1970-ті роки він зазнав великих утисків, гонінь. Йому заборонили пускати будь-кого у свою хату-музей. Грозили конфіскацією. Якби не те, що він ветеран війни, заслужений діяч мистецтва і широковідомий скульптор, а до того член КПРС, то не минути б йому Пермських таборів.

Іван Гончар

Тепер у Києві порушено справу про будівництво музею для колекції І. Гончара. Він нагороджений Шевченківською премією.

Нижче містимо розповідь самого І. Гончара про його музей. Розповідь, якою її пам'ятають тисячі відвідувачів — ширю і відверту. Вона написана автором для радянської преси, але до цього часу не була опублікована. Друкуємо її без змін. — *Редакція*.

Ось перед вами чарівна душа нашого великого і стародавнього українського народу. Його думи, його поезія, його хист, його віковичний дух зафіксовані в оцих безцінних скарбах, які бачите перед собою.

У цих невеличких затишних світлицях ви відчуєте широкі простори нашої рідної Батьківщини, відчуєте запашність і чарівність стародавньої Полянської землі, Київщини і Волині, екзотичної

Галичини і мальовничої Полтавщини, краси України — Поділля, багатобарвної Чернігівщини.

Тут ви відчуєте дух козацької волі, що буяла в розлогих степах України.

Тут ви відчуєте глибину віків нашої славної історії, сприймете шелест жита і шум гаїв, спів соловейка і шебетання жайворонка, сльози матері і щастя закоханої дівчини...

Важко, просто неможливо розповісти вам про все, що ви тут побачите. Для цього треба розповісти всю історію нашого народного мистецтва, що, звичайно, недосягне при першій зустрічі.

Тому я зроблю тільки коротенький пролог з тим, щоб викликати зацікавленість та відкрити очі на багатюшу спадщину нашого народу.

Помірковане підсоння України, чарівна природа, бурхлива героїчна історія нашого народу зформували поетичну й героїчну душу його, яку він виявив у своїй безмежно багатій, розмаїтій творчості.

Наш народ так любив поезію, що жодного дня не був без неї. Усі клітини його свідомого життя пройняті поезією.

Нема предмета — від ложки і писанки до великої будівлі, — який би не був по-мистецькому оздоблений, як не було й того дня, свята чи події в родинному житті неспоетизованих. Усе життя — від народження до смерті українця супроводжувала поезія, навіть умирав він поетично. Не було такого небіжчика, якого не оплакано народним голосінням, своєрідним реквіємом, аж до могили. Коли не було рідних, голосили найняті чужі люди... І труну спускали в могилу не абияк, а тільки на вишиваних рушниках.

Тому й не дивно, що український народ називають народом-поетом, народом-співцем.

Щоб глибше зрозуміти ціну і вартість мистецької культури нашого народу, треба сказати кілька слів про нашу народну культуру, частиною якої і є народне мистецтво. Пісня і рушник, дума і музика, танок і барвисте вбрання, гумор і малярство — усе єдине ціле, що створювало неповторний національний образ нашого народу, як і кожної нації.

Цільний образ нашої народної культури можна спостерігати під час видатних подій побуту, скажімо, "весілля", яке можна без перебільшення назвати народною оперою, що виконується протягом тижня в супроводі всіх проявів української національної культури.

Поєднуються в цій опері пісня, музика і танок, що на тлі декорованої народним мистецтвом хати в найбарвистішому національному вбранні її учасників являє собою по суті неперевершену за красою побутову картину. Кожний прояв народної творчости тут був неподільний у своїй взаємодії.

Іван Гончар біля свого музею на Печерську в Києві

Тут ми почуємо пісні дружок і бояр, хорові пісні всіх учасників весілля, а також сольові співи світилок і свашок, троїсту музику, жарти, приказки, звичаї, танок, гру кобзарів і лірників. На стінах хати побачите найкращі килими та рушники, під якими красуються барвисті картини з народного життя, історії, неповторні "Мамаї", народні образи. На різьблених мережаних мисниках художньо розмальований посуд, а на столі пишні скатерки, весільний ритуальний посуд: розмаїті ведмедики для горілки, дерев'яні розмальовані миски для короваю, макітри тощо. Глечик зі свіжою зажженою. Вбрання на учасниках вишукане, мальовниче до екзотики. Почуєте гучну, задушевну, ласкаву мову.

Те саме можете спостерігати й на інших ритуальних видовищах чи з нагоди великих свят. І будень був проїнятий творчим життям народу, що і в працю вкладав свою поетичну душу.

Ось чому, знайомлячись з народним мистецтвом, ми мусимо усвідомити, що це не якісь там легковажні забави, не якесь там другорядне мистецтво (як дехто схильний думати). Це невід'ємна частина нашої великої народної національної культури, без якої наш народ ніколи не жив.

Це мистецтво наймогутніше, найхарактерніше, найдосконаліше. Воно витворено генієм усього народу за довгі віки існування нації. Воно є матір'ю всього і кожного професійного мистецтва і служить

невичерпним джерелом надхнення для наших мистців усіх видів мистецтва.

На превеликий жаль, не всі наші діячі, яким би слід про це знати, дійшли до належного рівня культури й національної свідомости, щоб саме так це розуміти. Тому в нас не вивчають народної мистецької спадщини не тільки в загальноосвітніх школах, а й там, де воно мусить бути в основі навчання: в художніх школах, спеціальних училищах та навіть у вищих художніх закладах. Зневажливе ставлення до народної мистецької культури спричинилося до того, що вона почала скрізь зникати, занепадати, а наше професіональне мистецтво, яке перестало жититися народним, втрачає національний вигляд, по суті найголовнішу ознаку справжнього мистецтва. Замість справді народних виробів стали поширюватися вироби стандартні, фабричні, міщанський мотлох або іноземний ерзац гіршого гатунку.

По суті ж, тільки яскраво виражене національне мистецтво є справжнім мистецтвом, бо воно і є складовою частиною загальнолюдського інтернаціонального мистецтва.

Таким мистецтвом було і велике мистецтво Єгипту, і античне мистецтво, що виросло з народного мистецтва Греції — передмікенської культури, якій дорівнює наша трипільська культура. Таким було мистецтво італійське, французьке, еспанське — усіх народів світу.

Отже, суспільство, яке не культивує і не береже віковичних надбань культури свого народу, приречене на дегенерацію, на виродження, воно ніколи не виявить прогресу, не досягне розквіту.

Кожна нація світу за довгі віки свого існування створила, випестила своє національне дерево життя. Таке національне дерево культурного життя має і наша прекрасна Україна. І тільки тоді, коли ми вважатимемо культурну спадщину нашого народу корінням і стовбуром нашого духовного життя, зарясніють майбутні мистецькі урожаї. Вони цілком залежать від нашого догляду, від культивування цього дерева життя. Звичайно, кожне дерево може всохнути без догляду. Ще прикріше, коли трапиться натуральній свині підрити глибоко його коріння, поживитися його плодами — тоді дерево може зовсім зникнути.

Не треба забувати й про те, що всяке дерево не може рости без ґрунту, який його живить. Таким ґрунтом для дерева культури є глибоке минуле народу, а найголовніше — рідна мова народу, що лежить в основі всякого культурного життя.

Мова є першим мистецьким витвором народу. За довгі віки на основі рідної мови народ створює тисячі, мільйони народних пісень, дум, приказок, байок, казок, легенд, мітологій. Разом з цим — неоціненні скарби народного мистецтва. Оце ви їх перед собою бачите...

У музеї Івана Гончара в Києві

Вони також є безпосереднім плодом творчості нашої мови. Як думала людина, так і висловлювала свою думку, так і творила.

Отже, тепер уявіть собі, яке серйозне, яке величезне значення

мас для нас українська мова і вона, по суті, є тим ґрунтом, на якому виросла вся наша культура, наше національне дерево життя.

Нам треба собі це добре втлумачити...

Тепер ви можете зробити висновок, що за жалюгідний вигляд має на цьому тлі псевдонаукова ідея деяких "мислителів" про злиття національних мов у якусь одну мову. В Радянському Союзі рекомендуються всі мови замінити однією вже існуючою і також національною.

Поруч з цим "мислителі" базикають про небувалий розквіт національних культур. А запитайте того "мислителя": звідки ж візьметься національна культура, звідки виросте її багатство, коли немає національного ґрунту, тобто мови! Та тому то й не дивно, що всі найвидатніші політичні діячі, діячі культури всього світу найбільшого значення надавали національним мовам, як першоджерелу світової інтернаціональної культури!

В. Ленін, наприклад, враховуючи пригноблений стан української мови за часів неавтономного російського царату, конкретно вимагав: "Члени Російської комуністичної партії на території України мусять на ділі проводити право трудящих мас вчитися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всебічно протидіяти русифікаторським спробам відсунути українську мову на другий плян, перетворюючи її на зброю комуністичного виховання працюючих мас". А звідси, як загальний висновок, відомі Ленінові слова, що до комунізму дійдемо через найвищий розквіт національних культур.

А скажіть, будь ласка, як можна дійти до найвищого розквіту національних культур, зневажаючи, чи прямо нехтуючи національну, хоч би й українську мову. Звичайно, що це безглуздя... Ми не тільки не дійдемо до найвищого розквіту, а взагалі не будемо існувати як нація, коли зникне наша мова.

Отже, наша мова — це є наш найдорожчий скарб, яким мусимо над усе дорожити, який мусимо берегти, бо без мови ми не є народ як національне ціле.

Багато зробити для свого народу, бути продовжувачем його національного життя можна тільки тоді, коли полюбити його, як рідну свою матір! Так полюбити свій народ можна тільки тоді, коли глибоко його пізнаєш, пізнаєш його географію, історію, його культуру, мистецтво, його традиції, його долю. Тоді мине потреба агітувати вас не цуратися своєї мови, тоді ви самі будете завзято її відстоювати, обороняти. Самі будете за неї агітувати. Бо глибоко зрозумієте її ціну для національного, отже і для інтернаціонального прогресу. Глибока, ревна любов до свого рідного живить усе найшляхетніше, найгуманніше, вона є природною рисою, притаманною всім народам. Вона є водночас і джерелом інтернаціональної солідарності та гуманності.

У музеї Івана Гончара в Києві

Але людина тільки через глибоке пізнання самого себе, свого народу, своєї нації найбільше пізнає світ, тобто інші народи, у житті і творчості яких є багато спільного. Виховавши любов до свого рідного, вона глибше пізнає вартість інших народів.

У цьому — найголовніше коріння інтернаціоналізму, бо людина переконується, що без національної культури не може бути інтернаціональної.

Кожна нація інтернаціоналізує свою культуру, тобто користується досягненнями загальнолюдської культури і робить свій внесок у світову культуру. І чим багатший буде внесок, тим багатшою буде народна культура. Одночасно вона і націоналізує інтернаціональну культуру. Такий взаємообмін може бути тільки тоді, коли нація життєздатна і повнокровна.

Заміна однієї національності іншою, зневага до всього національного іншої нації, до її мови, історії, традиції — явище контрреволюційне, антинародне, антидемократичне, антимарксистське, антиленінське, якими б гуманними словами воно не прикривалося. Немає сумніву, що люди, які зневажають, нехтують нашу рідну українську мову, історію, традиції, творять зло не лише кожному з нас, не лише нашій нації, але й творять світове зло, бо вони зневажають складову частину інтернаціоналу, який складається з окремих націй.

Отже, "мислителі" чи псевдонауковці, які проповідують одномовність у Радянському Союзі тепер чи за комунізму, нічого спільного з інтернаціоналізмом не мають, хоч і прикриваються ним. Це проста підміна інтернаціоналізму русифікацією, так само, як могло бути польонізацією чи германізацією.

Наївно-хитра ідея про двомовність українського народу ще сміхотворніша, бо веде до тієї самої мети, залишаючись тільки переходовим періодом. Адже людина двома мовами не говорить... Іншою мовою користуються тільки для спілкування. Говорити двома мовами — це все одно, що мати дві мови для творчості, коли народ має свою рідну мову, яку зроду в рід культивує, удосконалює, розвиває, плакає, любить і ніякою чужою мовою не викладе так своєї душі, як рідною.

* Отже, сила і неповторність його творчості якраз і буде залежати від цього. Само собою зрозуміло, що інші мови нам треба знати, щоб спілкуватися з іншими народами, але тільки не для заміни своєї рідної.

Ідеї про одномовність у Радянському Союзі та про двомовність українського народу збігаються з тенденцією деяких "теоретиків" позбавити український народ можливості пізнати самого себе — свою історію, культуру, традиції, свою долю з тим, щоб прищепити йому байдужість, а то й зневагу до свого рідного і цим позбавити його найголовнішої основи життя й розквіту — патріотизму, національних гордощів, самозахисту.

Отже, бути вірними синами і дочками свого народу, бути творцями його долі, вершителями його розквіту можна тільки тоді, коли глибоко пізнаєш свій народ, а пізнавши полюбиш його.

Мистецькі скарби нашого народу, які я зібрав з усієї України, допоможуть вам познайомитися з мистецькою культурою його. Культура ця безмежна, багата, різнобарвна, розмаїта, високомистецька, волелюбна. Досліджуючи її довгі роки, я в цьому переконався на конкретних витворах, аналізуючи її розвиток, закономірність, характер. Ось про цей характер і хочу сказати кілька слів.

Український народ прожив багату і бурхливу історію на лоні соняшної мальовничої природи. Жити йому довелося на роздоріжжі, через яке проходило багато різних народів і племен. Рухалися вони зі сходу на захід і з заходу на схід, з півдня на північ і з півночі на південь. Майже кожен з них зазіхав на нашу багату землю. У таких складних умовах нашому народові довелося віковично захищати свою волю від ворожих зазіхань, довелося бути й поневоленим.

Боротьба за свою волю виховала у нашого народу найяскравішу, найхарактернішу традиційну рису — волелюбність. Ця риса спричинилася до того, що вже в кінці XVI століття на Україні здійсню-

У музеї Івана Гончара в Києві

валася найперша в той час демократія. Це виявилось навіть у війську, у козацьких рядах, на яких вільними голосами обиралися усе керівництво від сотника до гетьмана, і то тільки на один рік.

Запорозька Січ стала найміцнішим бастионом демократії та свободи не тільки в себе, а й для сусідніх народів.

Вихований у волелюбному дусі, український народ пронизав і всю свою творчість волелюбним характером. Не раз втрачаючи волю, незалежність, він тужив за нею і цю тугу та боротьбу за волю відтворив у всіх проявах своєї творчості — у безмежному морі задушевних пісень, дум, легенд, у малярстві, вишивці, гончарстві, ткацтві тощо. Особливо любовно оспівував він своїх національних героїв, на яких так багата була Україна.

У піснях наших і думках ви відчуєте багато оптимізму. Навіть у сумних піснях, де змальоване горе, немає безнадійности. Тут швидше маємо гумор крізь сльози.

В образотворчому мистецтві, у вбранні помітите перевагу теплих та гарячих відтінків, їх високомистецьке споріднення, а це енергійніше впливає на емоції. Всюди багато червоного кольору, як кольору радості, кольору волі, багато оптимістичних барв та форм.

Запорожці — найбільші у свій час носії волі — кохалися в червоному кольорі. Вбиралися у червоні жупани, мали червоні штани, на шапках червоні шлики, навіть червоною китайкою накривали труну померлого товарища.

А пригляньтесь до народного українського вбрання. В ньому переважає червоний колір. Червоне намисто, червоні стрічки, червоні корсетки, червоні плахти, крайки, нарешті червоні чобітки, а безмежне багатство наших рушників орнаментувалося чи декорувалося переважно червоними нитками. Оце і є кольори радості, кольори волі.

Коли до цього додати інші високомистецькі риси нашого народного мистецтва, як от кольоритність, вдале сполучення кольорів і тонів, ніжний тонкий смак, то матимемо збірність тих високих рис, які характеризують наше народне мистецтво.

Все, що ви бачите перед собою — вишивані і ткані рушники, скатерки, картини, образи, мальоване гончарство, вбрання — усе це та сама чарівна поезія нашої пісні, нашої думи заспівана розмаїтими засобами, засобами вишивки, ткацтва, малярства, гончарства тощо.

Тут усе милує і чарує зір, усе співає по-своєму, співає своїми барвами, кольоритом, формами. Оце і є радість людська. Ця радість супроводжувала людину завжди, допомагала їй жити й працювати, полегшувала перетерпіти лиху годину громадського та особистого горя, вчила надіятися і вірити, тішила в погожі дні. Оце і є саме життя народу.

У наших глибоко ширих і зворушливих піснях, думках, казках, приказках, рушниках і картинах, як і в усіх формах народної творчості можна прочитати всю історію віковичного життя українського народу, його долю, вдачу, характер.

Отака коротенька характеристика нашої народної мистецької культури.

*

А тепер кілька слів про його життєві функції в народі.

Усі чи майже всі предмети народного мистецтва виконують в житті нашого народу не одну функцію, а дві або й три. Це функції ужиткові або утилітарні, обрядово-ритуальні та мистецько-декоративні.

Візьмемо, наприклад, український рушник. Він побутує у кожній родині всюди і скрізь як ужиткова річ, без нього в родині ніхто не обходиться. Рушником витирають руки, тіло, з ним ходять до корови, пораються біля посуду тощо. Він завжди був при руці, від слова "рука" пішла його назва "рушник". За кількістю рушників деякою мірою визначають рівень побутової культури народу. Як ритуальну річ його вживали в усіх обрядах чи ритуалах: від народження людини до її смерті; на уродинах, на хрестинах, на весіллі, під час зустрічі, проводжаючи в дорогу, навіть труну в могилу спускають на рушниках. Особливо знаменну роль, навіть законодавчу, відігравав рушник на весіллі. Відігравав він тут чи не найголовнішу роль, бо саме слово "заручини" пішло від рушника. Як молодий чи молода, князь і княгиня ставали на рушник — це був апогей весілля.

Недарма про це складено багато пісень. Ось для прикладу одна з таких пісень: "Коли б мені, Господи, неділі діждати, на рушник стати, тоді не розлучить ні батько, ні мати, ні суд, ні громада, хіба розлучить заступ та лопата". Або: "... а хто ж тес відерце дістане, той зі мною на рушничок стане..." Або в сучасному вірші-пісні (Малишко і Майборода) про рушник: "... простелю, наче долю".

Рушником вистеляють дорогу на весіллі від порога до столу або від воріт до дверей хати. Рушником перев'язують сватів, старостів. Дівчина, яка не надбає собі рушників, заміж не вийде.

І третя функція рушника — мистецько-декоративна: ним оздоблюють хати-світлиці. Не було та й нині нема хати на Україні, особливо по селах, де не було б рушників на стінах, картинах, образах. Рушники надають хаті національного характеру, святковості, урочистості, поетичності. Немає рушників хіба тільки в сільських хатах, де молоді господарі стали "висококультурними", беруть приклад з міщан, наслідують "моду", відгороджуються від усього "мужичого", навіть від рідної української мови.

Аналогічно можна розглянути й інші предмети народного мистецтва. Про це можна написати велику книгу, прочитати не одну лекцію.

* А тепер кілька слів про значення нашого народного мистецтва для інтернаціональної культури, точніше: як світ оцінює українську культуру. Надзвичайно цікаво знати, як оцінюють інші народи нашу народну культуру, особливо народне мистецтво. Іноземці бачили, чули, спостерігали її протягом кількох століть аж до радянських часів. Так, Еріх Лясота, німець, що приїхав на Запоріжжя як дипломат, або французький інженер Гійом Левассер Боплян, що служив у Польщі в першій половині XVII ст., описуючи життя запорожців і взагалі України, дають дуже високу оцінку нашій мистецькій культурі. Арабський мемуарист, син Антіохійського патріарха Павло Алепський, який проїздив через Україну в другій половині XVII ст., з великим захопленням і піднесенням милувався високими якостями нашого мистецтва: керамікою, малярством, а особливо співами і музикою, яким дав чи не найвищу оцінку, рівняючи їх тільки до грецьких, що на той час були на високому культурному рівні. Павло Алепський взагалі високо оцінює поетичну вдачу нашого народу. Московські думні дяки, проїжджаючи через Україну (XVII ст.), також високо оцінили творчість нашого народу тих часів. Німецький поет-етнограф і мандрівник першої половини XVIII ст. Йоганн Готфрід Гердер був у великому захопленні від української пісні, пророкував їй, як і всьому українському народові, велике майбутнє. У 1919 році Українська хорова капеля під керівництвом талановитого композитора і диригента Олександра Кошиця у своїй тріумфальній подорожі по Європі та США відкрила для цілого світу поетичну душу українського народу, її багату мелодійну пісню, якій світ одностайно дав високу оцінку, назвавши найкращою піснею світу. Таку саме високу оцінку дістали й наші ансамблі пісні і танцю, що мали нечувані успіхи за кордоном в радянські часи (Український державний ансамбль танцю під керівництвом Павла Вірського, Ансамбль бандуристів та інші). Високу оцінку дістало також наше народне мистецтво за кордоном (до Жовтня та в радянські часи), коли потрапило на виставки: в Марселі, Брюсселі, Софії. У цьому немає нічого дивного, адже народ однобічно творити не може. Душа його виявляється всебічно і розмаїтими засобами. Отже, як бачимо, широкий світ дав гідно високу оцінку нашій мистецькій культурі.

Інтернаціональна культура пишається внеском української культури. І ми повинні гордитися вкладом своєї національної культури у світову інтернаціональну культуру. А чи багато ми знаємо про неї? Мабуть, небагато, коли так мало її любимо, а ще менше про неї піклуємося.

Усе, що ви перед собою бачите, хай збудить у вас почуття палкої, найширшої любові до поетичної душі матері-України, і любов ця стане могутнім стимулом для її прекрасного майбутнього та буйного розквіту!

«ДЗВОНКОВА ВОДА» ПАМ'ЯТІ

Данило Кулиняк

Іде чернець дзвонкову

У яр воду пити.

Тарас Шевченко

Віддзвеніли церковні дзвони урочистостей Тисячоліття Хрещення Руси, відзвучали величальні хори святкових служб та надхненні промови, присвячені цій вікопомній даті в житті нашої країни. Багато корисного, повчального та цікавого довідалися ми при своєму тотальному історико-релігійному невігластві, багато що переосмислили. Та годі шукати на сторінках преси і в стенограмах святочних виступів осіб духовних і світських бодай згадки про Межигірський Спасо-Преображенський монастир: наче й не існувало такого в історії нашого древнього народу. А заснований він водночас із Хрещенням Руси тисячу літ тому, теж того ж 988 року. І його історія нерозривно пов'язана з прийняттям та зміцненням християнства на Русі, з минулим України. Ця "terra incognita" для сучасників знаходиться зовсім близько від Києва. У лісі біля Вишгороду ще збереглися залишки древніх монастирських будівель, зокрема, як свідчить *Українська Радянська Енциклопедія (УРЕ)*, Братський корпус 1766 року та дзвіниця 1772-1774 рр., збудовані за проєктом архітектора Івана Григоровича-Барського. Дерев'яний же собор, споруджений року 1611, за свідченням *УРЕ*, не зберігся.

Межигірський монастир заснували 988 року грецькі монахи, які прибули до Києва разом із князем Володимиром з Херсонесу-Корсуня, де він хрестився. Очолював їх Михайло, пізніше оголошений святим, канонізований — він і став першим митрополитом Київським. Церква Преображення Господнього або Спаса, яку збудували монахи, знаходилася поблизу Вишгороду на горі Спадщина (ця назва збереглася й до наших днів). 1160 року князь Андрій Боголюбський подарував цьому монастиреві камінний храм, названий Білим Спасом — його зруйнувало військо хана Батия. Під час нашестя завойовників 1240 року монастир був розорений, а монахи розбрелися по навколишніх лісах, де тривалий час переховувалися, аж поки відновили свою обитель. У лісистій ушеліні мальовничої долини, оточеній з усіх боків невисокими горами, вони спорудили невелику дерев'яну церкву в ім'я святого Миколая. Лише з одного боку долина розкривається до Дніпра у вигляді воріт, через які в ріку впадають потужні струмки. В цій усамітненій місцині й відродився Межигірський монастир.

Польський король Сігізмунд I привілегував 12 березня 1529

року, так би мовити, узаконив його, закріпивши за монастирем навколишні землі та ряд прав. Під проводом Миасайла Щербини, першого ігумена офіційно відновленої обителі в 1520-их роках після королівської привілею, монастир почав швидко розбудовуватися і незабаром стає значним осередком культурного й духовного життя. 1609 року Межигірський Спасо-Преображенський монастир дістав церковну автономію — право ставропігії й стає одним з центрів боротьби проти церковної унії, за православ'я. 1654 року гетьман Богдан Хмельницький прийняв Межигірський монастир під особисте покровительство — з того часу гетьмани й кошові отамани Запорозької Січі стали ктиторами монастиря, який вважався військовим: звідси брали на Січ ієромонахів для січової церкви, для здійснення християнських треб. Всі запорожці вважалися прихожанами монастиря, вони нерідко заповідали йому своє майно у спадщину, а з січової казни постійно відраховувалася частка на утримання цієї обителі.

Особливо зросла роль Межигірського монастиря після знищення польсько-шляхетськими військами під час придушення селянсько-козацьких повстань 1664-1665 рр. Трахтемирівського (Зарубського) монастиря, який був шпиталем українського реєстрового козацького війська від 1570 до 1660-их років. Після цього функції козацького монастиря і, якщо казати сучасною мовою, будинку козаків-інвалідів та ветеранів перебрав на себе Межигірський монастир — чимало самотніх січовиків доживали тут віку, багато з них завершили свій земний шлях під чорною рясою.

У кінці XVIII століття Межигірський монастир поступався багатствами тільки перед Києво-Печерською лаврою — йому належали земельні маєтності на Київщині, Чернігівщині, Харківщині, на півдні України, в Білорусії, та й "десятина" (десята частка всіх прибутків) Запорозької Січі на його користь теж дещо важила. А 1775 року до Межигірського монастиря приєднано з усіма маєтностями Самарський Пустинно-Миколаївський військовий монастир Запорозької Січі, який знаходився біля слободи Самарчук (тепер місто Новомосковськ Дніпропетровської області). Та... того ж року 1775-го російські війська захопили й зруйнували саму Січ, отже, й дні козацького монастиря були вже теж полічені. 1786 року указом російської цариці Катерини II монастир закрили, майно конфіскували, а 1787 року, вночі, напередодні виїзду цариці з Києва, тут сталася велика пожежа. Тарас Шевченко в поемі "Невольник" писав: "Як цариця по Києву з Нечосом ходила... І Межигорського Спаса вночі запалила. І по Дніпру у золотій Галері гуляла, На пожар той поглядала, нишком усміхалась". Народні перекази про те, що монастир спалено з наказу цариці, Тарас Шевченко, мабуть, чув під час відвідання в червні 1843 року Межигір'я. 1847 року, вже в засланні, в Орській фортеці, Кобзар у

поезії "Чернець" знову згадує Межигірський монастир, де похований видатний діяч України полковник Семен Палій (Гурко). Та, як записано у примітках Шевченка, "Дзвонковая криниця прозивається недалеко од монастиря" і досі пульсує там з надр землі. Ще в 30-их роках ХХ століття в монастирі було дві кам'яні церкви, одна з них — святих апостолів Петра і Павла — збудована коштом останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського, який особливо підтримував цю обитель. Та понад півстоліття тому ці храми знищили войовничі безбожники-атеїсти під час страхітливої вакханалії боротьби з "опіюмом народу".

Історія Межигірського монастиря практично не досліджена. Відомо, що 1072 року його ігуменом був Герман, 1117 — Савва, 1499 — Антоній. Влітку 1651 року тут побував голляндський художник Абрагам Іван Вестерфельд — його малюнок монастиря чи не єдине зображення обители, яке дійшло до наших днів.

Значне місце в українській історіографії ХVІІ століття посідає *Межигірський літопис*, автором якого вважається Ілля Кошаківський — настоятель Межигірської Спасо-Преображенської монастирської церкви. Надрукований 1888 року в *Сборнике летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси*, він більше не перевидавався. А жаль, бо це глибоко патріотичний твір. Літопис має два варіанти: перший список змальовує історичні події на Київщині й Волині, що відбувалися від 1393 до 1620 року. Другий стосується періоду від 1608 до 1700 року, в ньому йдеться про селянсько-козацькі повстання, про боротьбу проти польсько-шляхетських і турецько-татарських загарбників. Час перевидати цю пам'ятку.

В Межигір'ї багато печер, і в одній з них 1700 року було випадково відкрито древню церкву. А скільки пам'яток старовини чекають на своїх відкривачів? Хто зна, може й досі там на горі височить тисячолітній Володимировий дуб, названий так на честь київського князя Володимира. Ось що написано про це дерево у *Відомостях про скарби й старожитності* за списком Ліщинського: "У Межигір'ї, на горі навпроти церкви, поблизу Володимирового дуба в древньому саду чернецькому був глибокий колодязь, а на дно його опущено різні дороговісні речі церковні й домашні, і колодязь закиданий землею доверху". Хто зна, може саме там, у древніх монастирських підземеллях чи печерах знаходиться досі не знайдена бібліотека Ярослава Мудрого? Принаймні, розповіді про підвали, забиті старовинними книгами, мені доводилося чути не раз від найстарших жителів навколишніх сіл, які начебто бачили їх ще до війни, в тридцять роки, коли вхід до сплюндрованого Межигірського монастиря був відкритий для всіх.

Після пожежі 1787 року монастир як такий перестав існувати. Частина монастирської братії була переведена в Таврійську губернію. Декотрі з них згодом стали першими монахами новоство-

реного Володимирського монастиря в Херсонесі — тому самому Корсуні, з якого 800 років перед тим разом з князем Володимиром до Києва прибули засновники їхнього Межигірського. Так замкнулося коло, так завершився перший найцікавіший і найбагатший подіями період існування Межигірського Спаса.

Зруйнувавши Запорозьку Січ, російський царизм не міг стерпіти існування живої пам'яті про неї, якою був Межигірський монастир. 1798 року на його території у відбудованих монастирських приміщеннях була заснована Межигірська фаянсова фабрика, яка діяла до 1874 року. Її вироби користувалися великим попитом не тільки в царській Росії, а й за кордоном. Фабрика виготовляла посуд, вази, скульптури, декоративні писанки й тарілки з рельєфним українським орнаментом, достойно представляючи традиції народного мистецтва.

1826 року при фабриці відкрито художню школу. Межигірська фаянсова виконувала замовлення для петербурзького й ревельського царських палаців, музею Севрського фарфорового заводу у Франції.

1886 року Межигірський Спасо-Преображенський монастир відродився знову — царська Росія готувалася до святкування 900-ліття Хрещення Руси, а тому було вирішено відновити діяльність першої християнської обителі у державі. 1894 року монастир був перетворений на жіночий і залишався ним аж до того, як був остаточно закритий після революції. Вже в радянський час, 1923 року, тут відкрито Межигірський мистецько-керамічний технікум, де готували художників і керамістів. 1929 року технікум реорганізовано в художньо-керамічний інститут, який 1931 року переведено до Києва й перейменовано на Український інститут силікатів (1954 року його приєднано до Київського політехнічного інституту). Після переведення інституту з Межигір'я до Києва й почався погром святині українського народу.

*

Коли я працював державним інспектором рибоохорони, мені доводилося не раз милуватися цією мальовничою місциною з боку Київського моря. У глибокій, порослій лісом долині на тлі буйної зелені біліє якась велична споруда. Одного разу осінній шторм та неполадки у двигуні катера загнали мене в ту затоку, і я дістав нагоду краєм ока глянути на те, що залишилося від Межигірського монастиря. Там тепер чимало споруд, отож важко сказати, коли вони збудовані, але видно, що серед них є нові й старі. Марно висловлювати якісь здогади, перебуваючи на далекій відстані... Отож на часі створення комплексної компетентної комісії, яка б складалася з авторитетних фахівців (істориків, архітекторів, літера-

торів, представників церкви) для огляду, вивчення й оцінки теперішнього стану залишків Межигірського монастиря, а звіт про її роботу треба опублікувати. А для докладного дослідження цієї місцини варт створити постійно діючу межигірську історико-археологічну експедицію — тут роботи для неї вистачить не на один рік. Необхідно повернути народові те, що свого часу було в нього вкрадене. Чому б не відкрити на місці колишнього Межигірського монастиря будинок ветеранів, як це було за часів Запорізької Січі сотні років тому, коли монастир був і шпиталем, і притулком для літніх козаків? Гріх не підтримати цю прекрасну традицію наших предків... Та що б тут не було — санаторій чи інтернат, — необхідно створити музей: в ньому є що показати й висвітлити.

За тисячолітню історію монастиря в культурному шарі цієї місцини, без сумніву, назбиралося чимало цікавого. Тут може бути багата археологічна експозиція історії православ'я тощо. Сама тільки колекція виробів Межигірської фаянсової фабрики та мистецько-керамічного технікуму чого варта! Адже у різний час тут працювали такі митці як Д. Степанов, І. Маркелов, М. Філіппов, О. Мизін, Л. Крамаренко, О. Павленко... Тут бував великий Тарас Шевченко та інші видатні діячі нашої культури. Тут поховані славні лицарі України, зокрема Семен Палій, предок Миколи Гоголя гетьман Остап Гоголь, який помер 5 січня 1679 року.

За всіх часів це було улюблене місце відпочинку киян, які приїздили сюди подихати свіжим повітрям, помилуватися неповторними краєвидами, доторкнутися душею до старовини, до своєї історії і... попити цілющої води з джерел, які й досі місцеві жителі називають "дзвінками". Перші дніпровські пароплави ще в XIX столітті регулярно здійснювали сюди рейси, й кожен киянин мав тоді за традицію навідатися в Межигір'я хоч раз на рік. "Бачив у сні Межигірського Спаса, Дзвонкову криницю", — записав Тарас Шевченко в *Журнал* 18 червня 1857 року. Через 14 років, на засланні в далекому Новопетрівському укріпленні на півострові Мангшлак, він снів цією незабутньою місциною над Дніпром, де побував ще 1843 року. "Іде чернець дзвонкову У яр воду пити", — писав Кобзар. Тією водою причащалося багато наших прашурів... Джерела пам'яті народу не повинні замулюватися — пунктир тисячолітньої історії Межигір'я обірватися не повинен. Припадимо ж і ми до тієї "дзвонкової води" пам'яті — цілющої води, живої...

Та, на жаль, покищо це неможливо. Бо не лише віддзвеніли церковні дзвони урочистостей Тисячоліття Хрещення Руси, минуло вже й 175-річчя від дня народження Тараса Шевченка, а про цей монастир ніхто й словом не згадав. І це при тому, що Межигір'я є одним з "шевченківських місць" на Україні. Мабуть, нинішні чини церковні і чиновники від літератури та мистецтва, пригодовані і приручені, добре опанували "правила гри" і не мають ілюзій щодо

реальних меж розрекламованої "гласности". Та й ті письменники, діячі культури, що хизуються нині у своїх виступах хоробрістю в межах дозволеного, санкціонованого згори "героїзму" теж уникають цієї теми. Чи не тому, що одне діло декларувати "плюралізм" та "гласність" на словах, а інше реалізувати їх. Бо вони закінчуються там, де починаються інтереси керівної верхівки — адже вже понад п'ятдесят років на місці колишнього Межигірського монастиря знаходиться замиська резиденція керівництва УРСР, або, як простіше називають її в народі, "дача Щербицького".

Я пропонував цю статтю ще на початку 1988 року кільком республіканським і всесоюзним виданням, і що ж? З журналу *Огонек* мені люб'язно відповіли, що хоча матеріал сподобався, але "з незалежних від нас редакційних обставин надрукувати його не можемо". Працівник *Литературной газеты* М. Подгородніков повідомив: "На жаль, надрукувати замітку про Межигір'я не можемо. Нас не задовольнило її літературне рішення" (от так — лише це є причиною відмови, хоча, за логікою, про яке "літературне рішення" може йти мова стосовно звичайної інформаційної "замітки"? Адже це не художній твір, а "замітка" не потребує "літературного рішення". Газета *Известия* та інші видання просто гордо відмовчуються, незважаючи на кілька моїх листів-нагадувань. Правда, може вони просто не одержали цього мого матеріалу, адже в *Огонек* я посилав його поштою двічі на ім'я конкретної особи, і двічі ця моя стаття не доходила за адресою, аж поки я не передав її особисто через знайомого москвича.

Схоже на те, що тема Межигір'я, як і багато інших, досі закрита для преси. Та водночас для мене вона стала "лакмусовим папірцем" перевірки гласности, своєрідним індикатором — показником реальних меж свободи слова у нашій країні.

ТВОРЧІ ТА ЖИТТЄВІ БУРЛАКУВАННЯ СЕРГІЯ ПАРАДЖАНОВА

О. Ж.

Пишу я ці рядки, коли на західньому узбережжі країни, у Сан-Франціско, проходить міжнародний кінофестиваль. І пишу їх, мабуть, завдяки саме цьому фестивалеві. Бо на ньому показували один з останніх фільмів Сергія Параджанова *Ашік-Керіб* разом із 26-хвилинною документальною кінострічкою про кавказького майстра кіна, яку накрутив кінорежисер Патрік Казальс у домі Параджанова. Казальс, пригадуючи свої відвідини Параджанова, роздумує у цьому фільмі над часом, проведеним з ним.

Дістати попередження про небезпеку заздалегідь — ще не значить озброїтися заздалегідь. Ніщо не могло підготувати гостя до бурхливих відвідин легендарного Параджанова, "божевільного генія" радянського кіна, як його називають на Заході, в його тісній тбіліській квартирі.

Запальний невгамовний Параджанов годинами блукав звивистими дорогами спогадів, розповідаючи про роки, проведені у тюрмі. Стукаючи кулаком по руці, щоб підкреслити, що він був "офіційним державним гомосексуалістом", режисер "подякував" радянському урядові за те, що той "цілком ненавмисно обдарував [його] безсмертністю", засудивши до найгіршого табору з суворим каторжним режимом праці на Україні.

Однак Параджанов власноручно забезпечив собі безсмертя в 1964 р. своїм шедевром *Тіні забутих предків*, трагічною історією кохання, яка поетично відтворила традиційний побут карпатського села на Україні у фолкльорному забарвленні.

Він ще тільки продумував свого *Ашік-Керіба*, коли Казальс завітав до нього у 1987 р. Фільм створено за казкою, записаною Михайлом Лермонтовим — барвистою, соковитою розповіддю про мандрівного співця. Почет молодих акторів з найближчого оточення режисера, переважно з молодого покоління Грузії, непомітно з'являвся й так само нишком зникав з маленьких кімнат, прикрашених екзотичною сумішшю ляльок і пірваних парасольок, старих тканин і рідкісних ікон, коляжів зі скла і порцеляни, пір'я і підбраного в різних місцях химерного непотребу, перетвореного руками майстра в гротескні мистецькі витвори.

Нарікаючи на невідповідні житлові умови, Параджанов гепнувся на ліжку, щоб показати, як йому доводилося спати під парасолею під час дощу. На сусідньому ослоні тихо сиділа маленька, схожа на сливу, жінка з крихітними пронизливими

очима, що сердито дивилися навколо. То була сестра Параджанова — "відьма", за його словами. Почувши це, "відьма" швидко zareагувала, вигукнувши, що ненавидить брата, як і він її, але обидвоє застрягли разом у домі, в якому народилися.

Казальс пригадує, як у розпалі наступного параджановського монолога (лайливий тон якого супроти можновладців дедалі посилювався) його перекладач раптом запротестував. Він заперечував те, що говорив режисер. Що збентежило перекладача, так і залишилося незрозумілим, але ніщо в Параджанова не було цілковито зрозумілим, включно з його мистецтвом.

"Я не розумію моїх власних фільмів", — задоволено каже режисер у стрічці Казальса, не виявляючи при цьому й тіні каюття. Навіть неясно, скільки точно років він провів в ув'язненні. Сам Параджанов каже про 15 змарнованих років, коли він не міг працювати, можливо включивши сюди 8 років ув'язнення.

Казальс, здається, дещо перебільшує, в усякому разі, він нічого не говорить про те, що мистецтво може робити враження, навіть велике враження, при тому залишаючися незрозумілим. Навіть для самого творця. Геній надхнення може зненацька увірватися до творчої лябораторії мистця, не давши йому часу збагнути власний витвір. Бо мистецтво — це велика таємниця, яку тяжко пояснити, для якої тяжко знайти закони, до якої, врешті, тяжко підібрати ключі. Отже, неясно також, чому мистець мусів би каятися, навіть, якби й не розумів власного твору. Хоч не виключено, що Параджанов просто хитрував, принаймні так можна було подумати, дивлячися на його обличчя.

Пригадуючи минуле, режисер виніс старі альбоми, з любов'ю показуючи знімки своєї напрочуд гарної колишньої дружини та сина, якому тепер минуло 29 років. Він з приємністю показав також фотографії в'язнів, з якими колись разом відбував покарання. То були учасники бурлескного театру, що його Параджанов сам заснував.

Тюрма змінила життя Параджанова. "Я був обласканий владою режисер, запаморочений від успіхів, — роздумував уголос Параджанов. — Я вніс чималу частку у розвиток української культури, архітектури та мистецтва. Найкращі українські малярі малювали мої портрети, поети писали про мене вірші".

Він завоював 16 міжнародних нагород за *Тіні забутих предків*. Його прославляли як найбільшого генія сучасного радянського кіна за новаторський стиль, що рішуче порвав з традиціями соціалістичного реалізму. Одначе режисера обвинуватили в українському націоналізмі, коли він відмовився дублювати *Тіні* російською мовою, щоб зберегти унікальну ритмомелодійність української мови.

Труднощі посилилися в 1968 р., коли він зробив фільм *Колір гранату*, присвячений вірменському поетові XVIII сторіччя, відомому

під ім'ям Саят-Нова. Використання в цьому фільмі вірменської природи, традиційного народного одягу та побуту знаменувало собою ще містичніший, ще сюрреалістичніший відхід від загальноприйнятої радянської мистецької норми, ніж *Тіні*.

За словами Параджанова, він старався в тиші кольорових образів, які він увів у фільм, "створити динамізм інерції". Але наштотхнувшись на офіційні заперечення, він мусів відмовитися від кінцевого редагування тексту кіносценарія (його завершив два роки пізніше інший радянський режисер Сергій Юткевич).

Як людина, що ніколи не лізла до кишені за словом, він, згідно з повідомленнями, заявив на громадських зборах, що "українське керівництво складалося з недоумків, яких він завжди знав як дурити".

Кора Церетелі, журналістка та кіносценаристка Грузії, якось сказала, що "його (Параджанова) поведінку ніколи не можна було передбачити. Він завжди відзначався здібністю зашокувати людей своїми дотепними, повними в'їдливого гумору зауваженнями та буквально божевільним блазенством. Унікальна спостережливість режисера і дар імітувати перетворюють його іронію на надзвичайно безжалісну, часом нестерпну та вбивчу сатиру. Ось чому в його оточенні так багато людей, які нишком шукають помсти і дорого б дали, аби він згнів десь у пеклі".

Невдовзі після того, у 1973 р., Параджанова заарештували. Ширилися суперечливі чутки, згідно з якими його обвинувачували в спекуляції мистецькими творами, у валютних махінаціях, поширенні венеричних захворювань і примусі до гомосексуальних зносин. Згідно з одним повідомленням, суд, урешті, прийняв рішення судити режисера за одним пунктом обвинувачення — за спекуляцію мистецькими творами, але сам Параджанов надавав більшій ваги в судовому рішенні давньому обвинуваченню в гомосексуалізмі.

Під час 15-денного закритого судового процесу колишній кінооператор Параджанова Юрій Ілленко виступив з 40-хвилинною промовою на захист режисера. Минулого року, коли Ілленка попросили уточнити, які саме були обвинувачення, його обличчя видало крайнє обурення. "Мене дивує, що ви, здається, не можете збагнути одного: в нашому світі людей судять не за те, що вони зробили, а за те, що від них хотіли б, щоб вони зробили", — сказав Ілленко. Він згадав, що заявив на суді про "виняткову цінність мистця в нашому світі та про незамінність саме цього мистця. Геній Параджанова був очевидний. Він був мудрий і передбачливий. Він зібрав різних і дуже талановитих людей і запалив нас творчим духом надхнення найвишого гатунку. Одночасно саме він був на чолі. Арешт режисера став трагедією не лише для нього самого, але й для мене теж і для всіх інших, що працювали з ним.

Замкнути цей багатий творчий матеріал за ґрати було рівнозначне ув'язненню цілого континенту мистців.

Так українське мистецтво зазнало приниження. Воно було значною мірою скомпромітоване. Тоді зроблено спробу притягнути мене до відповідальності за фільм, зробивши мене причетним, так щоб похоронний дзвін для фільму став також передвісником смерті і для мене. Але через інерцію тих часів я ще мав можливість деякий час ставити фільми. Потім все це скінчилося”.

Іллєнко приїхав до Каліфорнії для репрезентації свого нашумілого, довгий час забороненого, експериментального фільму *Вечір напередодні Івана Купала* (1968), поставленого за гоголівським оповіданням. Тепер він знімає фільм *Зона «Лебедине озеро»*, за сценарієм Параджанова, побудований на матеріялі перебування останнього в ув'язненні.

Параджанов був засуджений на п'ять років каторжних робіт — максимальний вирок за гомосексуалізм — і звільнений чотири роки пізніше, 1977 р., з забороною знімати фільми. У 1982 р. режисера знову заарештували, на цей раз на короткий термін, і невдовзі звільнили в наслідок широкого протесту кінопостановників і акторів усього світу, після чого Параджанова запросили працювати на Грузинську кіностудію.

Згадуючи про своє тривале ув'язнення, режисер сказав: “Мене запроторили до найстрашніших патологічних зон, сподіваючись на мою загибель. М'якша людина цілком певно могла б там загинути. І тільки через мою кмітливу вдачу та хитрий розум мені вдалося вижити. Я став сміттярем. У тюрмі співають пісню про злодія, який ніколи не піде на те, щоб прати білизну. Але саме це я й робив. Я малював гральні карти в перському стилі для злодіїв і обмінював їх на пачки чаю. Я намалював образ Христа на тканині, якою вони вкрили труп. Я багато чого зробив для тих тюремних «пташок», і вони поважали мене”.

Тюремні умови були певною мірою стерпні, сказав Параджанов, але атмосфера була гнітюча. “Голоду не було, і до лазні пускали цілодобово, але одержувати пачки дозволяли лише після відбуття половини терміну. Зі мною відбували покарання переважно злодії та злочинці-рецидивісти. Я був єдиний з освітою. Політичних в'язнів там не тримали. Умови були дуже жорстокі. Протестуючи, люди вішалися та різали собі жили”, — розповідає режисер.

Все ж Параджанов уважає, що “ті змарновані роки були найкращими роками [його] життя, бо [він] міг спостерігати широку панораму патології та рецидивізму”. Він продовжує: “То була велика спокуса для мистця. Я повернувся з шістьма сценаріями про в'язничне життя. Пристрасті там переливаються через край. Але нікого з членів радянського уряду не зацікавило те, що я

написав". Параджанов вважає це парадоксом, бо, за його словами, в теперішньому ставленні уряду до в'язнів є також і певна гуманність.

"Я маю 800 малюнків і мистецьких виробів, погризених шурами, які я вивіз із ув'язнення. Я повернувся звідти мільйонером. Отже я вдячний радянському урядові за відкриття для мене дивного та захоплюючого світу. Я потрапив до зони абсолютно офіційно як гомосексуаліст, і там мені загрожувала небезпека від натовпу злочинців, які чекали на гомосексуалістів. Але я щасливо пережив цю трагедію. Більше того, я став ніби священником зони. Я почав закривати очі трупам і замикати мертві шелепи. Я взявся лікувати людей, вислуховуючи їхні життєві історії, і повернувся звідти великою людиною. І я вдячний за те, що життя ніколи не зробило мене частиною номенклятури. Я також вдячний, що життя позбавило мене деяких привілеїв".

Перші роки життя Параджанова минули в упривілейованих умовах. Своє захоплення вишуканими тканинами та антикварними речами він завдячує дитинству та вірменській культурній спадщині. Батько, колишній офіцер царської армії, працював оцінювачем у тбіліських антикварних і комісійних крамницях аж до ув'язнення за спекуляцію контрабандним товаром на чорному ринку. Параджанов згадав, що він був змушений задовольняти сексуального достойника КГБ, який звільнив з ув'язнення батька, але пізніше, у 1943 р., юнака обвинуватили у гвалтуванні.

Перед ув'язненням молодий Параджанов учився грати на скрипці, займався в балеті та брав лекції з вокалу. Коли вчитель, який відкрив здібності юнака, дізнався, що родина не мала грошей, щоб оплачувати за його освіту, він віддав матері Параджанова свій шлюбний перстень, щоб вона продала його та послала хлопця до Москви, де його прийняли до державного інституту кінематографії.

Режисер розповідає далі, що на третьому курсі навчання його заарештували, і він відбув чотири роки ув'язнення у Тбіліській тюрмі. Коли він почав працювати на Київській кіностудії, в його коротких документальних кінострічках та перших чотирьох повнометражних художніх фільмах не було жадного натяку на яскравий талант, який пізніше розквів буйно у *Тінях забутих предків*.

Наприкінці розмови Параджанов вибачився за "грубі зауваження" про деяких осіб: "Можливо я говорив різко, але щось болить мене. Коли людина хвора й терпить від болю, чи то біль від мускулів, чи від думок, — це дратує її. Моя велика матінка-вітчизна зробила мене злим".

Згадуючи безпрецедентно похмуру комедію Тенгіза Абуладзе *Каяття* (про диктатора, подібного чи то до Сталіна, чи до Гітлера і названого у фільмі Варламом), Параджанов гнівно висловився: "Ви

думаєте, ми вже не маємо Варламів? Навіть якщо Михайло Сергійович (Горбачов) творитиме чудеса, все одно система й далі працюватиме за інерцією. *Каяття*, можливо, дуже добрий дилетантський етюд, але тюрма, ізоляція, переслідування, заслання та недовір'я в дійсності у сто разів гірші, ніж це показано у фільмі.

Люди хочуть бачити природу в неприкрашеному, голому вигляді, а не ті алегорії з дурними образами, ніби режисер був сам Фелліні. Прийшов час робити фільми-вибачення перед людьми за жорстокості, які провадила система — рентгенівські фільми, що проникають вглиб. Проблема в тому, що трагедія недовір'я, трагедія переслідувань, трагедія принижень, від якої терпіли люди в Радянському Союзі, — це найжорстокіша трагедія, яку колинебудь пережило людство — від первісних часів аж до XX сторіччя.

Радянський Союз створив не лише величезні будівельні проєкти та демонстрації на Красній площі. Він також створив дивовижний режим, який знищує особистість, і я так само став його жертвою”.

На цьому Параджанов закінчив свої роздуми у фільмі *Казальса*.

10 квітня 1989 р., Сан-Франциско, Каліфорнія.

ЕКОНОМІЧНА СПІЛЬНОТА І НАЦІОНАЛЬНА СУВЕРЕННІСТЬ

Іван Коропецький

Немає сумніву, що існує тісний зв'язок між рівнем економічного розвитку і суспільною системою — між розвитком продуктивних сил, виробничими відносинами та надбудовою, за марксистською термінологією. Це можна добре простежити на подіях повоєнних десятиліть. Завдяки бурхливому технологічному розвитку, наприклад, у таких ділянках, як нуклеарна енергія, комп'ютеризація та інформаційна техніка, людство переживає другу індустріальну революцію. Досвід показує, що модерна технологія вимагає прийняття негайних рішень від підприємств. В наслідок прийняття рішень набагато скоріше і краще достосовуються до нових обставин, ніж плянова система, поєднана із суспільною власністю на засоби виробництва. З другого боку, не менш очевидно, що цілковито вільний ринок може довести до різких соціальних нерівностей та постійних кон'юнктурних коливань у капіталістичних країнах. Щоб запобігти можливому соціально-політичному незадоволенню населення, застосування монетарної та фіскальної політики, частинне регулювання економічної активності та широкі суспільні програми стали нормою у західніх державах.

Рівночасно з еволюцією такої мішаної економічної системи, розвинутий в XIX столітті політичний концепт держави з її повною суверенністю став застарілим. Оборонна технологія та екологічні міркування змушують держави навіть з антагоністичними соціально-економічними системами до більш або менш формальної співпраці. Також із суто економічних причин, які є темою цих міркувань, рамки однієї держави виявляються завузькими для праці для великого і технологічно прогресивного підприємства. Воно потребує обширного ринку як для збуту його продукції, так і за купу ресурсів, включно з робочою силою. Щоб могли продукувати при найменших затратах, підприємство потребує поширення своєї діяльності поза межі власної держави. Одначе економічні кордони, різноманітність юридичних, монетарних та фіскальних систем, різниці в економічно-соціальних заходах в окремих країнах збільшують непевність та утруднюють підприємцям прийняття економічних рішень. Наслідком цього є підвищення коштів продукції.

Дванадцять країн-членів Європейської спільноти зрозуміли ці істини. Щоб могли і далі економічно розвиватися у швидкому темпі

і тим самим забезпечити своїм громадянам всезростаючий життєвий рівень, ці країни, почавши Римським договором з 1958 року, поступово пристосовували свої суспільно-економічні відносини до нової технологічної ситуації у повоснних роках. Завершенням цих понад тридцятилітніх намагань буде не лише повна економічна, але й соціально-політична інтеграція цих країн у 1992 році. Починаючи з того року, економічні кордони між цими країнами перестануть існувати; країни-члени творитимуть один спільний ринок для продуктів та послуг, а також для ресурсів. Економічна політика та соціально-економічне законодавство і, правдоподібно, валюта будуть однакові для них усіх.

З огляду на нашу тему, варто навести ще такий аспект повільного розвитку цих країн. Їх досвід показав, що сучасна економіка не йде в парі з інституцією колоніалізму, тобто коли один народ тримає силою інший народ під політичним та економічним контролем. Давніше панівний народ економічно міг користати з такого відношення, бо відбирав у різні способи частину національного доходу підкореного народу. Досліди показують, що в новітніх часах у випадку колоніальних держав було переважно навпаки — метрополії тратили економічно на користь своїх периферій. Добрим прикладом є тут Франція з її північноафриканськими колоніями. Різні західноєвропейські країни почали справді швидко розвиватися лише після Другої світової війни, коли позбулися своїх колоній.

А тепер погляньмо на схід Європи. Вже понад сімдесят років існує там велика мультинаціональна держава зі специфічною економічною системою, яку її провід зве соціалізмом. Одначе — назва тут неважлива. Ця система, осягнувши певний економічний рівень за ціну колосальних людських жертв, виявилася цілком неефективною для дальшого розвитку. Зокрема стосовно до технологічного прогресу та задоволення потреб споживачів, вона набагато відстає від передових економічних країн світу. Найбільш правдоподібною причиною цього стану є крайня централізація прийняття рішень та суцільна суспільна власність на засоби виробництва, що відбирає людям всяку ініціативу та зацікавлення до праці. В результаті, політичні амбіції цієї держави — Радянського Союзу не можуть бути підтримані економічною силою.

Слід згадати, що історія попередниці Радянського Союзу, царської Росії, також мала багато періодів диспропорції між її політичними амбіціями і економічною силою. Наслідком цього були соціально-політичні кризи з їх кульмінацією — Жовтневою революцією.

Новий провідник Радянського Союзу Михайло Горбачов з перших днів приходу до влади старається зреформувати економіку і цілу соціальну систему держави. Він сподівається, що його успіх, передусім в напрямі децентралізації економічних рішень, при

затриманні переважаючої суспільної власності на засоби виробництва, зробить економіку більш ефективною. Краше функціонуюча економіка, на його думку, повинна стати більш надійною підпорою дещо змодифікованої існуючої політичної системи (але все ще з керівною роллю Комуністичної партії), територіальної інтегральності Радянського Союзу та його великодержавної ролі на міжнародній арені. Мабуть, добробут населення також брався до уваги у плануванні цих реформ.

Дотепер реформи обмежувалися до перенесення частини мікроекономічних рішень (що і як продукувати) з центру до індивідуальних підприємств. Решта цих рішень буде далі прийматися центральними або республіканськими органами. Також права прийняття деяких економічних та соціальних рішень були передані з Москви урядам союзних республік. Однак, як це було і дотепер, республіканські органи у своїй політиці в кінцевому підсумку є крайньою контрольовані союзними органами. Можливості приймати важливі рішення (економічне законодавство, монетарна, фіскальна та структурна політика, важка промисловість, більшість видів транспорту та зовнішньої торгівлі) і далі залишаються виключними прерогативами союзного керівництва.

Реформи дали досі радше мізерні наслідки. Піднесення ефективності цілої економіки непомітне, а життєвий стандарт правдоподібно навіть дещо впав за останні кілька років. Ці невдачі спричинені, між іншим, такими факторами: реформи не були належно продумані; їх проведенню бюрократія чинить опір; робітники ставляться скептично до успіху реформ; брак індивідуальної ініціативи в наслідок відсутності приватної власності на засоби виробництва; великі військові та політичні видатки внутрі та назовні, зв'язані з ролю Радянського Союзу як світової потуги і при тім останньої імперії світу, забирають ресурси від їх вжитку для інвестицій та випуску продуктів для населення; населення розчароване відсутністю обіцьюваного поліпшення їхнього життєвого рівня. Врешті, важливим фактором є незадоволення неросійських народів, яке щораз частіше виявляється у драстичних формах. В економічній сфері ці народи турбує передусім брак повної контролі над їх економікою, знищення довкілля рішеннями союзних органів та у випадку таких краше розвинутих республік, як Прибалтійські та Україна, постійне та безповоротне перекидання частини їхнього національного доходу до інших регіонів Союзу. В додаток, ці неросійські національності протестують проти звуження вживання їхніх мов, що відноситься, зокрема, до слов'янських народів — українського і білоруського — та проти перешкод для повного розвитку їхніх національних культур.

Загальну рецепту для успішної перебудови радянської системи можна легко знайти в Маркса: радянським провідникам потрібно

пристосувати їхні виробничі відносини та надбудову до змін продуктивних сил, які сталися в наслідок цієї другої індустріальної революції. Не вдаючись тут у подробиці, такі зміни повинні включати: в економічному житті прийняття рішень повинно бути передане всім підприємствам, а власність на засоби виробництва повинна бути мішана. В інших сферах, ніж економіка, повинна бути введена повна демократія, включаючи свободу віроісповідання, свободу інформації, політичний плюралізм та повну свободу для культурно-національного розвитку неросійських народів.

Горбачов та його співробітники, правдоподібно, думають, що такі радикальні економічні та позаекономічні реформи доведуть до втрати влади Комуністичної партії, включно з їх власною владою, та до розпаду імперії на малі нестабільні держави, що ворогуватимуть між собою та будуть ворожі до російського народу. Отже завдання Горбачова незавидне: він мусить так лявірувати, щоб досягнути свої економічні цілі, а при тому втримати цілість імперії та владу партії. Так думають і західні дослідники Радянського Союзу. До речі, якщо така аналіза правильна, то, на мою думку, Горбачов заслуговує, щоб йому побажати успіхів у його нелегкому завданні. Мав би він провалитися в наслідок економічних невдач, найбільш правдоподібною альтернативою буде мілітарна диктатура в альянсі зі залишками сталінсько-брежнєвської бюрократії та російськими шовіністичними колами. Що це означало б, зайво пояснювати.

Одначе напрошується питання, чи перед Горбачовим та його співробітниками стоїть лише дилема: поліпшення економічної ситуації, а при тому загроза втрати влади партії (включно з втратою їх власної позиції) та нестабільної балканізації імперії, з одного боку, або втримання політичного status quo, але коштом повороту до економічного "застоя", з другого. Можна думати, що є ще інша альтернатива. Поки перейду до її обговорення, хочу зазначити, що прогноза можливої ролі партії в будучині не є легкою. Вистачить згадати, що Горбачов сам пропонує ввести виборну систему на урядові та партійні посади та обмежити їх до двох п'ятирічних каденцій. Виглядає, що він є проти перманентної монополізації влади в руках теперішньої номенклятури. Відносно ролі партії в цілому, то деякі західні спостерігачі, наприклад, такий визначний вчений та державний муж як Збігнєв Бжезінські, припускають, що Радянський Союз, можливо, буде йти поступово до багатопартійности, слідами Угорщини та Польщі.

Альтернатива, яку пропонуємо тут в цілком теоретичній площині, — це економічно-політична спільнота у Східній Європі на зразок Європейської спільноти. Такий розвиток був би надійною розв'язкою економічної стагнації, як і політичної балканізації Радянського Союзу в даний час. (Тут я абстрагую від семантичної дискусії про різниці між союзом, федерацією та конфедерацією).

Щоб така спільнота політично самостійних народів Радянського Союзу була успішною, економічні користі для всіх її країн-членів мусять бути такі сильні та евідентні, що переважатимуть над всіми іншими міркуваннями, включно з політичними. Не завадить згадати, що деякі політики, наприклад, колишній міністер закордонних справ Ізраїля Абба Ебан, бачать розв'язку, здавалося б, безнадійної ситуації на Близькому Сході у створенні якраз такої економічної спільноти між Ізраїлем, Йорданією та Палестиною (що стало б окремою державою на правому березі річки Йордану та в районі смуги Гази) при дотриманні їх повної політичної незалежності.

Отже абсолютною передумовою створення Східноєвропейської спільноти є ліквідація імперського аспекту Радянського Союзу. Які будуть економічні наслідки такого кроку? Однією з найважливіших користей утримання різних народів проти їх волі в рамках Радянського Союзу була можливість забирати частину національного доходу в деяких з них і використовувати ці фонди для розбудови різних азійських регіонів. Але метою цієї інвестиційної політики було не піднесення добробуту населення, лише збільшення мілітарного потенціалу держави. Маючи до диспозиції такі ресурси, влада керівників Радянського Союзу була певніша і її поширення більш можливе. В останніх роках такі перекидання національного доходу з європейських республік до східних регіонів значно зменшилися. Коли буде введений економічний розрахунок для союзних республік, ці перекидання будуть утруднені або й цілком неможливі. Однак кошти утримання неросійських республік під владою Москви залишилися значними. (Під Москвою розумію багатонаціональний провід Радянського Союзу). Потрібно утримувати військові і поліційні сили та накинени партійну і державну адміністрацію в неросійських республіках; підтримувати немалу кількість місцевих людей, єдиним завданням яких є допомагати центральним властям утримувати там владу. Часом треба економічно субсидіювати ці республіки, щоб в такий спосіб легітимізувати владу московської метрополії. Негативне ставлення західних держав до Радянського Союзу, у великій мірі з огляду на його імперіялізм, спричинює страх в його панівних колах проти уявної небезпеки зі сторони цих держав. Наслідком є колосальні військові видатки. Правда, таких обчислень ще ніхто не робив, але правдоподібно, з економічної точки бачення, коштів утримання імперії для Москви є нині більший, ніж користі з неї.

Носіями цієї імперіялістичної ідеї є партійні, військові та адміністративні кола, які є економічно непродуктивні і свої значні привілеї оправдують чи то завоюванням нових територій, чи утримуванням уже підкорених їм народів. При цьому вони, з одного боку, використовують ідею соціалізму в його збанкрутілому радянському

варіанті, а з другого боку, патріотизм російського народу. За Йозефом Шумпетером, таку поведінку можна окреслити як ірраціональний атавізм ролі пануючих класів з часів середньовіччя. Ще іншим засобом, вживаним цією верхівкою, було впоювання у підлегле їм населення примітивного страху перед сусідами. Згідно з Берtrandом Расселем, такий страх має на меті не лише виправдати економічні кошти утримання імперії, але й раціоналізувати поведінку, що підкорення уявного ворога є найкращою обороною. Ці панівні кола Радянського Союзу є відповідниками нащадків європейської аристократії (у Великобританії "естаблішменту"), які, однак, під впливом публічної opinio вдома, опору поневолених народів та просто здорового глузду зуміли перестати відігравати ролю імперіалістів і більш чи менш успішно включилися в нормальне життя Західної Європи. Можна мати надію, що залізна логіка політично-економічного розвитку переможе також і в Москві.

Аргумент, що жаден уряд не зрікається добровільно своєї влади, не зовсім оправданий. Новітня історія показує, що багато країн мирно перестали бути імперіями під впливом зовнішніх і внутрішніх сил. Ми якраз є свідками певної економічної і політичної децентралізації навіть в Радянському Союзі під впливом таких сил. Процес такої еволюції і створення нової структури, політично-економічної спільноти, напевно буде зигзагованим і довгим, коли він залежатиме виключно від раціональності та доброї волі пануючої верхівки Радянського Союзу, де немає ні багатопартійності, ні повних громадянських прав. Щоб цей процес прискіпити, російський і неросійські народи мусять не тільки робити всіякого роду тиск на московських можновладців, але й помагати їм у цьому процесі. Моральна допомога Заходу для тих, які працюють для такої розв'язки в Радянському Союзі, а передусім створення відповідного клімату для мирного співіснування Заходу і Сходу, також були б колосальною допомогою для досягнення свободи та добробуту тих народів.

Повертаючися до запропонованої моделю провізорично, можна думати, що членами Східноєвропейської спільноти на місце теперішнього Радянського Союзу стали б союзні республіки та інші адміністративні одиниці, побудовані на етнічному принципі. Неоднаковий рівень їх економічного розвитку не повинен бути перешкодою для такої структури. Обов'язком і користю для більш розвинутих республік була б економічна допомога слабше розвинутим республікам. Однак відсталі республіки були б зобов'язані платити відсотки за інвестиції розвинутих республік і з часом ці капітали повертати. Соціалістичні країни Центральної Європи є поза обсягом наших міркувань. Але вони можуть або створити свою власну економічну спільноту, або деякі з них можуть приєднатися до котроїсь з двох спільнот — на Заході або Сході Європи.

Тепер погляньмо, який мав би бути політично-суспільний устрій такої спільноти та її складової частини, наприклад, України. Вся діяльність найвищих органів спільноти мусить вирішуватися всіми її членами. Органи спільноти можуть комунікуватися безпосередньо лише з урядами її членів. Функції, виконувані цими органами, в загальному будуть включати координацію оборони всіх країн-членів, їхньої міжнародної політики та ведення економічної і соціальної політики. До специфічних прерогатив найвищих органів спільноти в економічній сфері повинні належати: монетарна політика, включно з однією валютою для всіх країн-членів, фіскальна (бюджетна) політика, загальні напрями зовнішньої економічної політики, регулювання деяких видів виробництва.

Україна, як і кожний інший член цієї спільноти, була б цілком суверенною та демократичною державою і виконувала б усі функції, зв'язані з цією суверенністю, крім тих, які вона добровільно відступить найвищим органам спільноти. Її суверенітет відносився б обов'язково до національної культури, екології, зовнішніх та внутрішніх справ, судівництва. Відносно економічного ладу її та інших країн-членів, то такі прикмети виглядають логічними у світі модерної технології та досвіду Західної Європи. Децентралізація економічних рішень повинна бути консеквентно доведена до кінця. Рішення що продукувати, як продукувати, за скільки і кому продавати, за скільки і в кого купувати тощо повинні приймати окремі підприємства. Повинна бути забезпечена конкуренція між підприємствами в країні, а також із зовнішнім світом. Монополізація повинна бути поборювана або строго регульована. Власність на засоби виробництва повинна бути суспільною, кооперативною або приватною, залежно від впливу на ефективність в даному економічному секторі. Деякі макроекономічні рішення, наприклад, відносно структурних змін, регіонального розвитку тощо повинні бути прерогативою її уряду. В додатку до повної децентралізації та різновидної власності на засоби виробництва, спеціалізація ресурсів, користі великомаштабної продукції, поліпшення умов торгівлі з країнами поза спільнотою, інтенсифікація конкуренції між країнами-членами, збільшення та поліпшення ресурсів (в наслідок організації спільноти) призвели б до більш ефективної продукції та швидкого технологічного прогресу. Видатки на внутрішній контроль над неросійськими народами були б непотрібні. Врешті, з огляду на те, що важлива причина для загрози ззовні — імперіалізм радянської верхівки — перестала б існувати, видатки цілої спільноти на оборону повинні також значно зменшитися. Звільнені в той спосіб ресурси були б використані для мирних цілей. Така спільнота мала б напевно цілковиту підтримку російського як і неросійських народів з огляду на їх повні громадянські та національні свободи й економічні користі.

Хочу підкреслити, що в досягненні такої модерної економічно-політичної структури Радянський Союз має колосальну перевагу над Західною Європою. Коли ці дванадцять країн прямували до створення Європейської спільноти, вони мусіли поступово зрікатися своїх економічних, а також позаекономічних суверенних прерогатив. Добровільна здача прерогатив кількох досі незалежних і в додатку з різноманітними системами одиниць на користь однієї надрядної одиниці є тяжка і повільна. (Для прикладу можна навести труднощі Європейської спільноти зі створенням однієї монетарної системи). В Радянському Союзі цей процес був би набагато легшим, бо йшов би у зворотному напрямі, згори вниз. Іншими словами, його теперішній уряд зрікався б своїх різних прерогатив на користь республіканських урядів та окремих підприємств. Ті прерогативи, які залишилися б у віданні спільноти, як було сказано вище, мусіли б бути виявом добровільної згоди всіх її членів. Досвід дотеперішнього перебування евентуальних країн-членів Східноєвропейської спільноти в одній державі, Радянському Союзі, також був би цінним фактором у формуванні відносин між ними і найвищими органами цієї спільноти.

В цій статті я не поставив перед собою завдання запропонувати розв'язку політично-економічної ситуації в Радянському Союзі, щоб при її помочі когось перехитрити. Мовляв, не можна тепер досягнути повної (в сенсі XIX століття) самостійности, то погодімся на дещо обмежену альтернативу. А по якимсь часі таки свого діб'ємось. Або — неможливо вже довше тримати стільки націй в повній підлеглисті, то згодімся передати їм деякі прерогативи. Прийде слушний час, і ми ці свободи знову відберемо. Ні, своїм завданням я вважав запропонувати модель політично-економічної системи, яка була б мирною і тривалою розв'язкою сучасної кризи в Східній Європі та була б найбільш корисною для всіх націй в регіоні. Далі, моєю метою не було накреслити пляни, як поводитися з колосальною кількістю специфічних проблем, які доведеться зустрічати в процесі реалізації такої структури. Все таки три проблеми заслуговують на увагу.

Поперше, географічний, людський та економічний потенціал одного члена пропонованої спільноти, Росії, у порівнянні з іншими членами є дуже великий. При формуванні спільноти буде потрібно ввести різні заборони проти можливої домінації Росії над іншими країнами-членами.

Подруге, досвід неросійських народів під пануванням царського, а опісля радянського імперіялізму був болючий. Інструментом того імперіялізму часто був російський народ. Не дивно, що ці народи нерадо схочуть зрікатися своєї суверенности, щоб бути разом з російським народом в одній економічній спільноті. Однак Німеччина та Франція можуть служити добрим прикладом,

коли розуміння спільних економічних інтересів допомагає забути про минулі жалі. Зокрема, добровільне відречення деяких суверенних прав було б радше болючим для тих народів, які довго не мали політичної самостійності і цілий час мріяли і боролися за неї. Але, як сказано вище, в наш час таке поняття як повний суверенітет не існує. Між державами панує щораз більша взаємозалежність. Також, досвід, наприклад, давніше в Південній Америці, а тепер в багатьох країнах Африки та Азії, показує, що сама політична суверенність не задовільнює людей. Коли розвіється еuforia по осягненні політичної самостійності, перед очима постають у всій їх гостроті прозаїчні соціально-економічні проблеми. Їх розв'язка є нелегка і повільна, а вже в рамках однієї країни, мабуть, неможлива. Історія вчить, що панування якоїсь кліки або, частіше, військова диктатура є чи не єдиним середником протидіяння постійним соціально-політичним кризам, а тим самим середником тимчасової стабілізації даної держави. А в парі з такою владою звичайно іде економічний та соціальний занепад.

Потретьє, доля країн Східної Європи, як і кожних інших у світі, буде вирішуватися в кінцевому підсумку їхніми народами. Все таки вплив західних країн на можливі там зміни в добу нуклеарної зброї неможливо ігнорувати. Правдоподібні зміни в Радянському Союзі вже тепер обговорюються в західній пресі. Зокрема робляться спроби знайти відповідь на питання, чи західні держави повинні фаворизувати дезінтеграцію Радянського Союзу на національні держави, чи підтримувати теперішню монолітну структуру. У першому випадку постає занепокоєння, хто стане контролювати різні ракети та воєнні запаси, розкинуті на території цілого Союзу. Де є заперука, що, наприклад, республіка А, на території якої знаходиться нуклеарна зброя, не почне її вживати проти республіки Б чи навіть проти сусідньої країни В, члена НАТО? Чи не краще західним державам, коли вже відомі їм люди в Москві і далі триматимуть палець на курку атомної зброї? З другої сторони, континуїтет Радянської імперії в теперішній її формі залишиться постійною потенційною загрозою для Заходу. Слід завважити, що деякі американські спеціалісти Радянського Союзу, наприклад маршал Шульман, схиляються до другої альтернативи. В такому випадку було б болючою ілюзією зі сторони неросійських народів як також волелюбних кіл російського народу надіятися на вагому допомогу в їх боротьбі зі Заходом, зокрема від Сполучених Штатів. Можна, однак, думати, що ця справа ще остаточно не перерішена.

Міждержавна економічна інтеграція з дотримання політичної та культурно-національної суверенності окремих народів на сході Європи стає нині не лише надійною заперукою національного та економічного прогресу її народів, але й заперукою миру у світі.

З'ЇЗД ДЕПУТАТІВ СРСР І НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Мирослав Прокоп

I. Від ілюзії до дійсности

У програмовій промові, яку Михайло Горбачов виголосив на з'їзді депутатів СРСР, що відбувся в Москві у кінці травня — на початку червня 1989 р., він, між іншим, сказав:

Вже перші дні роботи З'їзду виявили гостроту національного питання, складність міжнаціональних відносин. Справді, багатонаціональність — унікальна властивість нашої держави і суспільства. З одного боку — це джерело її сили. З другого — при найменших перекосах у національній політиці вона може стати і причиною послаблення держави, нестабільності в суспільстві з непередбачувано важкими наслідками. (*Радянська Україна*, 31 травня 1989).

А півтора тижня згодом Горбачов у заключному слові на тому ж з'їзді також чимало місця присвятив національному питанню. Він казав:

Очевидно, товариші, жодне з питань не обговорювалось так широко на нашому З'їзді, як питання про міжнаціональні відносини. Це всі ми дуже відчули, пережили чимало тривожних моментів навіть у ході З'їзду. Багато що тут тривожить (*Радянська Україна*, 11 червня 1989).

Це були дуже вимовні, небуденні слова в устах керівника Радянського Союзу і генерального секретаря Комуністичної партії. Бож вожді цієї партії впродовж десятиліть переконували світ, що національне питання в СРСР розв'язане остаточно і назавжди, що в Радянському Союзі існують дружні взаємини між народами, що всі вони рівні, всі досягли завершення своїх національних, політичних і соціальних прагнень і що творять вони одну багатонаціональну безконфліктну спільноту. Якщо ж інколи виринають якісь проблеми, то вони, мовляв, є продуктом підривної роботи горстки екстремістів і буржуазних націоналістів серед неросійських народів і результатом інтриг закордонних розвідчих служб.

До речі, і сам Горбачов донедавна наче підтримував таку ілюзію, хоч дещо обережніше. У своїй книжці *Перебудова. Нові думки про нашу країну і світ*, яка у 1987 році появилася також чужими мовами, Горбачов писав:

Царську Росію називали тюрмою народів, але революція і соціалізм ліквідували національне поневолення і нерівність, забезпечили економічний, інтелектуальний і культурний поступ для всіх народів і національностей... На тлі національного розбрату, який існує серед найрозвиненіших країн світу, Радянський Союз є винятковим прикладом в історії цивілізації людства і це є досягненням, яке започаткував Ленін.*

Отож ніби ідеальна картина міжнаціональних відносин в СРСР, історичне досягнення розмірів, немислимим у капіталістичному світі, і зараз — "тривожні" процеси серед неросійських народів, події, що можуть захитати "стабільність" радянського суспільства "непередбачувано важкими наслідками".

Як це сталося?

Очевидно, що про кризове становище щодо національного питання в Радянському Союзі давно було відомо не тільки Горбачову, але й попереднім керівникам партії й уряду. Тільки вони пробували впоратися з цією кризою палкою. Таким чином, Брежнєв, Андропов, Черненко впродовж двох останніх десятиліть заповнювали в'язниці, концтабори і "психушки" всіми, хто здирав маску з їх забріханої агітації про справедливе розв'язання національного питання, хто висловлював прагнення неросійських народів СРСР до політичних свобод, до державної самостійності. А намагалися ті вожді КПРС проводити свою ганебну політику насильства над народами під гаслом "стирання" національних відмінностей, "зближення і злиття націй" в СРСР як окремих національно-культурних спільнот і перетворення їх в росіян. Вони були настільки переконані в успішності своєї політики послідовної русифікації, перемішування населення, колонізації росіянами неросійських територій, що, мабуть, серйозно вірили в остаточне зникнення тих народів як окремих національно-культурних спільнот. Казав Юрій Андропов, тодішній генеральний секретар ЦК КПРС, під час відзначування 60-их роковин Радянського Союзу:

Реальні якісні зміни, які відбулися за 60 років у національних відносинах, свідчать про те, що національне питання в тому вигляді, в якому воно було залишене нам експлуаторським ладом, успішно розв'язане остаточно і безповоротно... Підбиваючи підсумки зробленому, ми, природно, головну увагу приділяємо тому, що ще треба зробити. Це, говорячи словами В. І. Леніна, "не тільки зближення націй, але й злиття їх" (*Радянська Україна*, 22 грудня 1982).

Треба сподіватися, що недавній з'їзд депутатів СРСР розвіє та-

* Michael Gorbachev, «Perestroika. New Thinking for Our Country and the World» (New York, 1987), стор. 119.

кі ілюзії і плянування великодержавних шовіністів. Бож, як казав Горбачов, вже перші дні з'їзду "виявили гостроту національного питання". Вже тоді стало ясно, що тільки в кривому дзеркалі імперської агітки можна уявляти Радянський Союз як безконфліктну спільку рівних народів, а самих неросіян — як готових капітулювати перед володарями імперії. Дійсність є іншою, і про це сміливо заговорили на з'їзді депутати неросійських республік. З'їзд став форумом стихійного вибуху десятиліттями придушуваних емоцій, нагромаджених кривд, ув'язнюваних історичних прагнень поневолених народів.

При тому, в той час як українці, молдавани, білоруси і окремі депутати середньоазійських республік у першу чергу змальовували важке становище їхніх народів в економічному, екологічному і національно-культурному відношеннях, розкривали розміри грабункової і знищуючої політики центральних відомств Москви щодо союзних республік і ставили свої вимоги та пропозиції, литовці, естонці і латиші на перший плян висували конкретні вимоги державно-політичного характеру, говорили про своє розуміння самої концепції радянської федерації, про правний і фактичний статус їхніх республік. В такому пляні вони глибше й сміливіше підійшли до суті міжнародних, точніше міждержавних взаємин в СРСР як в юридично федеративній державі, поставивши себе на з'їзді в центрі дискусії про національне питання.

II. Депутати Прибалтики

Ось що сказала Кляра Галлік, депутат з Естонії:

Головна причина наших сьогоднішніх національних суперечностей в тому, що не вдалася лєнінська спроба федеративного устрою Союзу. Сталін створив імперію, не гребуючи і засобами імперської зовнішньої політики. Створено унітарну державу у федеративній оболонці без місцевого самоврядування, де окраїни у всьому підпорядковані центрові.. Ми не маємо іншого виходу, як на ділі відновити право націй на самовизначення і надати Союзові змісту і форми союзу рівноправних суверенних держав і забезпечити широке національно-територіяльне і національно-культурне самоуправління народам, які не мають своєї державности. Саме право на самовизначення, а не даровані сильним центром залишки прав, має стати джерелом суверенітету республік, а договір — джерелом федерального права (*Правда*, 7 червня 1989).

К. Галлік говорила також про катастрофічний стан у сфері духовної культури окремих народів СРСР.

Порушена цілісність культурних систем багатьох народів. В багатьох

випадках це сталося в результаті витіснення національних мов з науки, політики, вищої, а то й середньої освіти. Мови навіть деяких багатомільйонних народів поступово перетворюються у сільські говірки, яких соромляться у містах... В основу обновленої національної політики треба покласти міжнародні пакти про права націй (там же).

В подібному тоні промовляв литовський депутат Альгірдас Бразаускас, до речі, перший секретар ЦК КП Литви. Він сказав:

В результаті надмірного централізму в Радянському Союзі створилися протиріччя між центром і республіками... Союз Радянських Соціалістичних Республік як об'єднання суверенних народів в даному випадку повинен спиратися на договори про союз ...Група прибалтійських депутатів розробила проєкт Закону СРСР про економічну самостійність союзних республік.. [Потрібна] ширша участь союзних республік у формуванні і здійсненні зовнішньої політики СРСР. Склалася така шкідлива практика, коли інтереси союзних республік за кордоном в галузі економіки, культури, науки, та й в інших ділянках представляють численні центральні відомства, які часто не вникають і навіть не мають можливості розуміти цих потреб, специфіки (*Правда*, 2 червня 1989).

Інший литовський депутат, В. Ляндсбергіс, продовжував думки свого земляка:

Треба негайно опрацювати парламентський захисний механізм для союзних держав і їх народів. Наприклад, законодавчо-контрольну функцію могла б виконувати палата Ради Національностей, створювана на паритетній основі. При чому для прийняття закону, що зобов'язує всі республіки, вимагалось б згоди кожної з них... Таким чином Верховна Рада Литовської РСР схвалила 18 травня ц. р. серед інших поправку до статті 70 Конституції Литовської РСР, яка тепер, зокрема звучить так: "Закони СРСР і правові акти органів державної влади і управління СРСР діють на території Литовської РСР тільки після їх затвердження Верховною Радою Литовської РСР і реєстрації у встановленому порядку (*Правда*, 4 червня 1989).

А коли виступи прибалтійських депутатів зустріли гостру реакцію з боку російських шовіністичних кіл (про це нижче), вони ще міцніше обстоювали свої позиції. Говорив литовський депутат, до речі, слідчий для особливих справ Прокуратури Литовської РСР Егідіус Бічкаускас:

Депутатам республік Прибалтики часто докоряють за те, що ми дуже або навіть надто активні. Це пояснюється тим, що ми, можливо, маємо інше поняття нації... Мені було страшно на З'їзді, коли при виборах до Вер-

ховної Ради Союзу РСР З'їзд народних депутатів забув справи цілої нації — Марійської Автономної РСР... Мені стало лячно і тоді, коли говорив депутат від Казахстану Сулейменов, а із зали чулося: "Говоріть до діла!" Як же так — Сулейменов говорив про права малих народів, а хтось кричав: "Говоріть до діла!". А хіба не діло — малі нації?! Мені страшно, коли тут постійно плутають поняття "регіон" і "республіка". А тепер вже вводиться нове поняття — якась "автономія"... Якщо і тут, в цій палаті не буде бажання вислухати кожного, я повторюю, кожного депутата, за яким стоять інтереси нації, то я вважаю своїм правом говорити про можливість виходу моєї рідної Литви з Союзу Радянських Соціалістичних Республік... При тому зазначу, що ті росіяни, які живуть у національних республіках, мають свою рідну землю — Росію. А народи тих республік, які живуть на своїй землі, іншій землі не мають (*Известия*, 8 червня 1989).

А ось голос латиського депутата Яніса Петерса:

Я дивлюся на єдину історичну територію моїх предків, на свою батьківщину — Латвію і з гіркотою думаю: як зробити її державою, навіть не ленінського типу, а просто нормальною, не приниженою всесоюзними монополіями, не отруєною безвідповідальною господарською діяльністю безвідповідальних і нікому не підпорядкованих властей?.. Кількість корінної нації на її власній території із-за стихійної міграції наближається до критичного рубежу меншості. Говорячи про трагедію в Латвії, корені, звичайно, треба шукати в трагедії росіян, білорусів, українців, у трагедії інших народів Радянського Союзу. Не від добра люди покидають російські чи білоруські соціально пригнічені території, свої священні землі і рятуються в Прибалтиці, де, будучи особисто невинними, проти своєї волі втягуються у створення демографічного дисбалансу, етнопсихологічно нездорового клімату, знищення національної ідентичності і державности союзних республік... Тільки справжня незалежність цих держав [союзних республік] з деякими обмеженнями незалежності, як це спостерігається у всіх федеративних союзах, можуть нас в цей історичний момент вивести з політичної, економічної, екологічної, національної кризи, з глухого кута морального занепаду (*Известия*, 4 червня 1989).

А голова Президії Верховної Ради Латвійської РСР Анатолій Горбунов підтримав пропозиції свого земляка:

Від імені групи депутатів Радянської Латвії я вношу на розгляд З'їзду проєкт Закону СРСР про зміни в Конституції... Вони спрямовані на відновлення суверенітету союзних радянських соціалістичних республік... Декому будь-яка згадка таких слів, як самостійність, суверенітет, незалежність, зразу ж представляються як заклики до виходу з Союзу РСР. Думаю, що тут багато непорозумінь, зайвої підозрливості чи просто незнання. То все таки про яку незалежність йде мова, що ми під цим розуміємо? Поперше,

це визнання того факту, що нашу державу творять суверенні союзні республіки, які мають право вільно, без будь-якого зовнішнього тиску визначати свій внутрішній і зовнішній політичний статус... Подруге, це визнання необхідності перерозподілити державні повноваження, таким чином, щоб союзні республіки могли на своїй території самі здійснювати всю повноту державної влади. При тому ми виходимо з того, що союзні республіки є первинними, а федерація — похідною. Тільки республіки можуть передати Союзові або повернути собі ті чи інші повноваження, а не навпаки. Бо республіки створили Союз. Потрете, республіку не можна визнати суверенною державою, якщо вона не може самостійно розпоряджатися своєю територією і ресурсами... Важко уявити, про яку економічну самостійність республіки може йти мова, якщо конституційно не буде закріплена власність народу союзної республіки на землю, її надра, води, ліси й інше майно, яке створюється або знаходиться на території тієї республіки (*Известия*, 1 червня 1989).

III. Депутати інших неросійських республік і народів

Як уже було згадано, депутати інших неросійських народів не звичайно такої мужности, динаміки і змагання парламентських звичаїв, як депутати Прибалтики. Крім того, що зовсім природне, в їхніх виступах видні різні акценти, в залежності від місцевих інтересів. Таким чином, наприклад, депутати середньоазійських республік СРСР — Казахстану, Узбекистану, Таджикистану, Туркменії, Киргизії, а також закавказьких республік Вірменії, Грузії, Азербайджану виявили менше стурбовання долею рідних мов чи інвазією російської мови, бо ж їхні народи переважно на 98 відсотків рідними визнають мови своїх предків. Важливе й те, що ті мови цілком відрізняються від російської. Тому деякі їхні депутати, наприклад, туркмени, заявляли на з'їзді, що їм національно-російська двомовність не страшна. Натомість всі депутати тих республік протестували проти безвідповідальної екологічної політики, себто нищення природного довкілля, і економічної експлуатації центральними відомствами Москви, вимагали права самостійно вирішувати свої справи. Вони також обурювалися проти зневажливого ставлення до них шовіністичних кіл імперії. Але й справ рідної мови вони не оминали, як і питань духовної культури народу взагалі та проблеми державного суверенітету союзних республік. Ось що сказав видатний киргизький письменник Чінгіз Айтматов:

В цілому я поділяю ідею повноцінного соціалістичного суверенітету союзних республік, без цього статус федеративности перетворюється у фікцію... Уважаю, що федеративність держави повинна інтегрувати і федеративність мов країни в тому сенсі, що мови корінних народів союзних республік повинні функціонувати як державні... Стало мало не модою обвинувачу-

вати в націоналізмі будь-якого громадянина, який обстоює свої природні національні потреби, і в той же час підтримувати нігілізм, заперечення свого народу як народу (*Известия*, 4 червня 1989).

Про удержавнення мов народів союзних республік говорив також депутат Молдавської РСР письменник Йон Друце:

Це власне те, що хвилює нині майже всі наші національні республіки. Треба сказати, що російськомовне населення доволі нервово сприймає наші турботи про мову, чи то в Прибалтиці, чи то в Молдавії або в інших регіонах. Усі питають, з чого це почалося? Я хочу сказати, що все це почалося, як вчора сказав митрополит Олекой у своєму прекрасному, на мій погляд, виступі, з духовного зубожіння. Я сказав би — з духовної деградації. При чому вона заторкнула не тільки наші республіки, вона заторкнула в однаковій мірі і Росію. Російська мова потерпіла не менше, ніж потерпіли наші національні мови. Кожна культурна людина знає, що між російською мовою Чехова і Толстого і теперішньою російською мовою газети "Правда" або іншої будь-якої нашої газети приблизно така ж різниця, як між рублем царської чеканки і нинішнім нашим паперовим карбованцем... Не може примиритися зі смертю живий організм, і жива нація також не може примиритися з деградацією своєї мови... Справді, для рятування національних мов мусимо вжити державних заходів (*Известия*, 2 червня 1989).

Натомість у депутата Білорусії, першого секретаря ЦК КП Білоруської РСР Є. Соколова знайшлося дуже мало слів для оборони інтересів білоруського народу (*Правда*, 31 травня 1989). В нього вийшло подібно як у голови уряду УРСР В. Масола, при чому Соколов принаймні згадав про чорнобильську катастрофу, яка принесла великі нещастя також білоруському народові, а Масол чорнобильську трагедію взагалі зігнував (про це нижче).

Про станвище рідної мови у Грузії говорив на з'їзді Шалва Амонашвілі:

Часто ми говоримо, що в наших школах навчання ведеться рідною мовою. Це правда. Проте одночасно треба врахувати, що навчання, припустимо, грузинською мовою ще зовсім не означає, що та наша школа є грузинською і національною школою... Візьмемо таку проблему, як навчання історії в школі. Яку історію вивчають наші діти? Стосоовно до Грузії в основному ми вивчаємо історію СРСР. А що ця історія означає? Наші грузинські діти більше знають про події в Росії..., ніж в самій Грузії. А от історія Грузії ледве втискається в навчальні пляни, було навіть заборонено виділити більше годин на цей предмет... Надіюся, що ви погодитесь зі мною, якщо я скажу, що наш Союз в майбутньому повинен триматися не на основі сили, а на основі духовної спільности, дружби. Було б непогано, коли

б наш З'їзд проводився на різних мовах... Ми повинні привчати своє вухо до звучання національних мов. Це не пошкодило б нашим взаємовідносинам (*Известия*, 4 червня 1989)

Земляк Амонашвілі, перший секретар ЦК Компартії Грузії Гіві Гумбарідзе, запротестував проти погрому населення Тбілісі, який вчинили військові частини під командуванням генерала Радіонова 9 квітня ц. р., і підкреслив, що грузинські демонстрації були нічим іншим як виявом прагнення народу до самовизначення. Він, зокрема, сказав:

А хіба не виявилися в них в якійсь мірі результати тих відомих деформацій соціалізму і особливо конституційно закріплених федеральних починань у радянській державності, які мали місце в країні впродовж довгих десятиліть?.. Треба повсюдно об'єктивно вивчати наше минуле,.. пора знати, як установлювалася ця [радянська] влада в Грузії 1918-1921 роках, дати справедливу історичну оцінку порушенню схваленого Леніном договору між Грузією і Радянською Росією. Об'єктивно розглянути основні принципи того договору стосовно до сьогоденного дня... [Нині] громадськість дуже гостро сприймає проблеми політичного суверенітету (*Известия*, 10 червня 1989).

Вимогу державного суверенітету ставив також голова Ради Міністрів Казахстану Н. Назарбаєв. Разом з тим він домагався права союзних республік мати співвирішальний голос також у центральному керівництві СРСР: "Необхідно гарантувати гідне представництво національних республік у керівництві усіх федеральних органах, включаючи правові, оборонні, зовнішньополітичні" (*Известия*, 1 червня 1989).

Хоч про депутатів з України говоримо нижче, вже тут треба відзначити, що на тлі державницьких промов офіційних представників різних союзних республік щодо республіканського суверенітету, разуче вражала ганебна поведінка таких керівників партії й уряду Української РСР як перший секретар ЦК КПУ Володимир Щербицький, голова уряду УРСР Віталій Масол, голова Президії Верховної Ради УРСР Валентина Шевченко та подібних до них членів номенклятурної бюрократії. Ніхто з них словечком не обмовився на з'їзді про інтереси українського народу, про жадливе становище з рідною мовою в школах України, про руйнівницьку політику центральних відомств, про Чорнобиль, про катастрофу природного довкілля, про злиденні умови життя донецьких шахтарів, які невдовзі після з'їзду вийшли на страйк, чи про інші лиха, які навістили Україну.

У виступах на з'їзді депутатів інших закавказьких республік, себто вірменів і азербайджанів, гостро виринули проблеми

кривавих конфліктів, які мали місце в останні місяці навколо Нагірного Карабаху. Та й, загалом, побіч центральної теми відносин між республіками і московським центром, на з'їзді чимало місця зайняли також конфліктні проблеми між самими неросійськими республіками, зокрема проблеми національних меншостей.

Зовсім новою, мабуть, також неочікуваною на з'їзді появою були виступи депутатів різних національностей Російської РФСР, які не мають своїх власних союзних чи принаймні автономних республік, або їх мають, але насправді позбавлені всяких автономних прав. Вони призначені на русифікацію, сильно відчують екологічні катастрофи та самовільне господарювання центральних відомств на їхніх територіях. Говорив про це член Співки письменників Каракалпакської Автономної РСР Т. Капбергенів:

Сьогодні на наших землях небезпечно вирощувати овочі і городину... Остаточо і безповоротно отруєна, втрачена земля-годувальниця. Наука ще не зуміла ні одного клаптика землі в Каракалпакії очистити від гербіцидів, пестицидів і дефоліантів, які на кожний гектар в минулі роки вивалювалися тоннами. Коли взяти в руки нашу землю, вона вже не пахне ґрунтом, від неї тхне хемією, вона хрустить між пальцями... В ріці [Амудар'ї] залишки отруйних хемікалій досягли такого загрозливого для життя рівня, що риба в тій воді гине. В Приараллі люди вмирають неприродною смертю, вони приречені на вимирання — величезні дози отруйних речовин, що проникають в наші організми з порохом і солоною водою, руйнують генетику людини. Сильно зріс відсоток виродків серед новонароджених дітей (*Известия*, 1 червня 1989).

Представник евенків М. Монго так схарактеризував ситуацію свого народу та інших народів і національностей Російської РФСР:

Територія проживання 26 нечисленних народностей Далекої Півночі, Сибіру і Далекого Сходу становить не багато, не мало — 11 млн. квадратних кілометрів, тобто половину території СРСР. І майже вся ця величезна територія перетворена по суті в сировинний додаток інших, більш розвинених районів країни. Там видобувається львина доля нафти, газу, фосфатів, рідкісних кольорових металів, інших корисних копалин. Частково за рахунок цього жила вся країна, але інтенсивно перетворювалася в "мертву зону" половина її території... Кожного року вирубуються або згоряють сотні тисяч гектарів сибірських лісів... Всі нечисленні народності Сибіру, Далекої Півночі і Далекого Сходу, що начисляють 180 тисяч осіб, неухильно наближаються до небезпечної межі повної асиміляції. Взяти, для прикладу, евенків, представником яких я є. Наприкінці XIX століття їх було понад 70 тисяч, а за даними останнього перепису залишилося трохи більше 20 тисяч (*Известия*, 8 червня 1989).

IV. Українські депутати

Як на тлі виступів неросійських народів виглядали на з'їзді депутати Української РСР? В українській пресі в діаспорі (та й на Батьківщині) існує погляд, що, як це назвали дитроїтські *Українські вісті*, УРСР була на з'їзді депутатів СРСР "безголосою республікою". В цьому, на жаль, велика доля гіркої правди. Ми не мали шастя у самих виборах на з'їзд: в результаті маніпуляції київської номенклатурної бюрократії, в депутати попали переважно партійні чиновники та підібрані ними слухняні люди. Також за критеріями компетенції бути парламентаристом, щодо освіти, знань, депутати Української РСР далеко поступалися депутатам Естонії, Латвії чи Литви, основу яких творили люди високої освіти, досвідчені, політичні і громадські діячі та справжні патріоти своєї батьківщини. Крім того, ті з українських депутатів, які могли порушити на з'їзді зі становища інтересів українського народу проблеми, не могли добитися до трибуни — чи то тому, що їх свідомо ігнорувала президія з'їзду, чи то тому, що самі вони були замало енергійні. Так і вийшло, що, як заявив сам Борис Олійник, головний український речник на з'їзді, українські депутати представляли "найсумирнішу, найльояльнішу республіку" (*Літературна Україна*, 6 червня 1989). Ну, а таких льоялістів звичайно тримають перед порогом. А Дмитро Павличко поставив справу ще чіткіше, кажучи, що більшість "українських виступів на З'їзді народних депутатів у Москві явили рівень заскорузлого, примітивного, застійного мислення" (*Літературна Україна*, 13 липня 1989).

В таких умовах, насправді, єдиним українським депутатом, якому дали на з'їзді змогу з'ясувати, принаймні частково, важливі для народу справи, був згадуваний уже Борис Олійник, секретар Спілки письменників України. Він сказав зокрема:

Найбільше вузлів зав'язалося в національній проблемі. Давайте твердо, без недомовок, скажемо, що розв'язати їх можна тільки на неухильному сповіданні ідей федералізму, де кожна республіка, і тільки вона, повинна стати і суб'єктом, і сувереном у виправленні нагромаджених деформацій. І вирішення мовної проблеми в дитячих садках, школах, ПТУ, технікумах, вузах, у діловодстві, в науці, коротше, у всіх матеріальних і духовних структурах, належить здійснювати так, щоб мова корінної нації була не згорбленим поденником, а повноправним, гордим господарем у своїй рідній оселі. Одне слово, я за модель та ідею прибалтійських республік, підтриману прем'єром Казахстану: сильні республіки — сильний центр... Ми, наприклад, стоїмо на тому, щоб надати статус державної українській мові, підкресливши при цьому, що на такому ж державному рівні сприяти розвитку мов усіх національностей, які живуть на Україні. І, природно, — російській як випробуваному інструментові міжнаціонального спілкування.

Однак останнім часом, не без участі Центрального телебачення, дедалі частіше конвертується думка про надання статусу державної, нарівні з національними, російській мові. Вважаю, що такий крок був би прямим відступом од первісної ідеї, підтримуваної більшістю виборців республіки..

Просив би уряд і Політбюро звернути увагу і належно покарати тих чиновників, особливо на місцях, котрі чинять запеклий опір перебудові у сфері міжнаціональних взаємин, переслідують, скажемо прямо, членів товариства української мови імені Тараса Григоровича Шевченка.

Ще про одне. Негоже, побачивши древню символіку, скажімо, в Талліні чи у Львові, одразу хапатися за серце... У прямій сув'язі із зміцненням суверенітету республік — проблема збереження середовища, захист його від нашествия центральних відомств, які безкарно вгніздують АЕС, хімічні монстри, всілякі канали, де їм заманеться... Після чорнобильської трагедії тільки на території Білорусії, не кажучи вже про Україну, зараження радіонуклідами зазнали понад 520 тисяч чоловік. Чорнобильська АЕС і нині розсадник радіоактивної інфекції непередбаченої дії. Щоб загасити це небезпечно для всього людства джерело, слід уже сьогодні прийняти єдино розумне рішення — остаточно ліквідувати Чорнобильську АЕС (*Літературна Україна*, 6 червня 1989).

Юрій Щербак, секретар правління Спілки письменників України, також народний депутат, якого, однак, не допустили на з'їзді до слова, поділився думками про з'їзд з редакторами *Літературної України*. Він розповів:

Щовечора, повертаючись до готелю, ...я отримував велику паку телеграм з Києва, і не тільки з Києва, а й інших місць Радянського Союзу, ...телеграми, в яких висловлювалося невдоволення киян з приводу пасивності, на їхній погляд, нашої депутатської групи..

Я не хочу виправдовуватися, бо й справді я не проклав собі шлях ліктями на трибуну, як це робив дехто з депутатів, проте мушу зробити необхідні пояснення. У першому ж списку виступаючих, поданому в Секретаріат від імені української делегації і підписаному Головою Президії Верховної Ради УРСР В. С. Шевченком, серед п'ятьох прізвищ стояло і моє. Я був готовий до виступу і щодня чекав моєї черги... Двічі чи тричі перший заступник Голови Верховної Ради СРСР А. І. Лук'янов твердо обіцяв мені надати слово. В списках, переданих Секретаріатом до Президії З'їзду, моє прізвище стояло під номером 62. Всього ж на З'їзді виступило 94 промовці, які взяли участь в обговоренні доповідей товаришів М. С. Горбачова і М. І. Рижкова. Мене з-поміж тих людей не було..

Мені дуже жаль, що я не виступив. Незважаючи на дуже добрий виступ Бориса Олійника, гадаю, що і мені було що сказати на З'їзді. Я думаю, що виступи членів української делегації (окрім згаданого виступу Б. Олійника) далеко не повною мірою відбивали настрої виборців. У своєму

виступі я хотів від імені Олеся Гончара та групи українських депутатів звернутися до делегації Грузії зі словами співчуття з приводу трагедії в Тбілісі. Адже Україна і Грузія завжди були разом — у дні горя та радощів, і ніхто не сміє посягати на нашу дружбу.

Не підтримуючи бездоказової заяви депутата Сахарова про окремі епізоди афганської війни, я, разом з тим, хотів би виступити проти цькування академіка Сахарова з боку окремих депутатів, відзначивши його громадську мужність, вірність загальнолюдським ідеалам та його безкомпромісну позицію щодо введення наших військ в Афганістан...

Мені не сподобався виступ Голови Ради Міністрів Української РСР Віталія Андрійовича Масола, складений із загальних гладеньких фраз. Виступ цей, на мій погляд, не відбив тих гострих проблем, що стоять сьогодні перед Україною в галузі економіки, екології, культури і добробуту народу. Наш прем'єр навіть не згадав про Чорнобиль, що домокловим мечем ось уже понад три роки висить над головою нашого народу. Весь світ пам'ятає про Чорнобиль. М. С. Горбачов і М. І. Рижков не забули, а В. А. Масол — забув!..

Як представник Української екологічної асоціації "Зелений світ", я збирався порушити проблему взаємовідносин партії, держави та народжених у ході перебудови нових громадських організацій, так званих "неформалів". Адже не секрет, що ряд ланок апарату управління бореться з різного роду народними громадськими рухами, оголошуючи їх, на свій смак, мало не ворожими. Мусить бути розроблений правовий механізм реєстрації таких організацій і для них знайдено гідне місце в системі соціалістичного плюралізму...

Дивно було, що на З'їзді з боку українських депутатів не пролунало слово про суверенітет республіки. Хіба можна забувати про це поняття, дивлячись, як наші рідні радянські, наднаціональні, трансконтинентальні відомства по-хижацьки нищать природне середовище України, як, зрештою, й середовище всіх без винятку братніх республік. Час уже відновити суверенітет республіки в його лєнінському розумінні. ...Я також хотів сказати про підірвані та виснажені фізичні й духовні сили народу, його культуру, національні традиції, про звуженість сфери вживання української мови до меж, принизливих для великої слов'янської нації...

Мені соромно було за деякі овації, що лунали на З'їзді, овації, які ображали не тільки окремих людей, а й цілі народи. З превеликим подивом почув із уст нашого колеги, прекрасного письменника В. Распутіна, якого я дуже шаную, злегка підгримовані слова Петра Аркадійовича Столипінa, цього, за висловом Леніна, "обервшателя, чорносотенця і погромника". Звертаючись до революціонерів, у тому числі і до більшовиків, Столипін сказав: "Вам, панове, потрібні великі потрясіння, нам потрібна велика Росія". Ці слова прем'єр-міністра царської Росії були викарбовані на пам'ятнику, що стояв у Києві і був знищений українським народом після революції. Обережніше нам треба бути зі словами (*Літературна Україна*, 15 червня 1989).

На з'їзді депутатів СРСР не допустили до слова також трьох інших членів Спілки письменників України — Ростислава Братуня, Романа Федоріва і Володимира Яворівського. Поо це вони також розповіли на сторінках *Літературної України* чи то у формі відповідей на запитання редакції, чи друкуючи невіглошені промови.

Ростислав Братунь: З трибуни З'їзду я сподівався порушити питання про реабілітацію жертв брежнєвсько-сусловського терору, який був початком відродження сталінізму. Та ж ми чудово знаємо, скільки було розтопано і знівечено молодих доль — доль людей, які хотіли добра і правди. Знівечено тільки за те, що вони щось не так сказали чи написали, на думку тодішніх можновладців та їхніх підспівувачів. Нещодавно ми відкрили для себе світ поезії Василя Стуса... Участі в обговоренні доповіді на З'їзді] я не взяв тільки тому, що не дали слова. А шкода, бо я готувався немало сказати про проблеми свого краю. І надіслав у Президію чотирнадцять записок. Наші промови на загальному тлі гострих, проблемних виступів представників інших республік, на мою думку, не відображали інтелектуального рівня сьогоднішнього українського народу. Скажімо, я розумію, крєвно відчуваю біль С. Червонописького, який став жертвою війни в Афганістані. Але так нападати на академіка Сахарова, котрий, може, був у чомусь дезинформований, — протє, не забуваймо, першим десять років тому виступив проти початку тієї війни. А нетактовні випадки проти Прибалтики і Грузії... О, як тут далася взнаки досі живуча манія чіпляти ярлики (*Літературна Україна*, 22 червня 1989).

Роман Федорів: У своєму виступі я мав на увазі порушити питання про децентралізацію культури, освіти, життя творчих спілок. Мене турбує, що, наприклад, тільки через центральні відомства здійснюється за рубежем торгівля українською художньою та науковою літературою, ведеться передплата на українські періодичні видання. Як результат, знають нас у світі дуже мало. Гадаю, що кожна республіка сама повинна дбати про реалізацію за рубежом, так би мовити, своєї культурної продукції. Чому цим має займатися Москва? Далі. Мене турбує зменшення видання книжок українською мовою. 3.3 книжки на одного жителя республіки — це показник напівцивілізованого краю. Республіка по виданню книжок займає в країні десяте місце. Поліграфічні підприємства республіки відчувають гостру нестачу нових машин, нових матеріалів. Про папір уже й не кажу. І це в той час, коли в центрі мало не щороку з'являються нові періодичні видання, засновуються нові видавництва. Ряд центральних видавництв, у тому числі й "Правда", взяли на себе функцію випуску художньої літератури, хоч це й не їхній профіль. Видають просто "ходову" літературу, роблять гроші. А для національних окраїн відповідь одна: "Немає паперу!" Друге, про що б я говорив на З'їзді, це про природо-користування... Вирубали карпатські ліси, майже виснажили запаси

карпатської та чернігівської нафти, розбазарили родовища газу... Якщо Україна, припустимо, завтра перейде на госпрозрахунок, якщо ми справді станемо господарями, то мусимо знати, що нам буде нелегко, багато чого нам бракуватиме. ...Мене турбує, що дехто з шановних депутатів виступав проти державного статусу національних мов. На З'їзді з цього питання було розповсюджено спеціальний лист, в якому наголошувалося, що, мовляв, необхідний закон про єдину державну федеральну мову — тобто російську. Згаданий лист, хоч як це сумно, підписав також Б. М. Єльцин... Група українських письменників-депутатів звернулася до З'їзду з роз'ясненням про необхідність прийняття закону про державний статус національних мов. На жаль, наш лист Секретаріат З'їзду чомусь не поширив (*Літературна Україна*, 15 червня 1989).

Володимир Яворівський: Нам таки варто було розпочати З'їзд із хвилини мовчання, але вшанувати пам'ять не лише жертв у Тбілісі, але й полеглих у трагедіях останнього часу, який розщедрився на печаль і сльози. І розпочинати, звісно, треба було б з Чорнобиля. Тим більше, що Чорнобиль не має минулого часу. Поки він не має минулого — Україна не має майбутнього. Як і Білорусія. Ядерна хвиля вдарила не лише по кроні двох слов'янських народів, а й по їхньому генетичному корінню...

...Коли на трибуну піднявся черкаський депутат від комсомолу товариш Червонописький, я радісно завмер: він скаже про занедбаність, забутість родинних гнізд українського генія Шевченка, скаже про високу смертність дітей у його рідних Черкасах, доведених до стану його екологічної біді, скаже про те, що Міненерго біля самої усипальниці Тараса все-таки буде (незважаючи на спротив усього народу) виробничі цехи, про агресію Атом-енерго у святині українського народу — Чигирині... Одначе депутат перекинув свою комсомольську пристрасть на інші об'єкти — на звинувачення академіка Сахарова і чотирьох народів одразу (Прибалтики й Грузії), на, коли хочете, звинувачення всіх нас, тут присутніх, у тому, що ми забули згадати слово "комунізм"... Як болісно й повільно виходить із класичного, хрестоматійного... вірця застою Україна (*Літературна Україна*, 22 червня 1989).

Треба ще згадати, що в обороні природного довкілля виступали також деякі інші українські депутати, наприклад, Лук'яненко, Демчук, Матвійчук і Сидір внесли протест проти розміщення атомних електростанцій, зокрема Рівенської і Хмельницької області, а А. Ярошинська говорила про трагічне становище в Народницькому районі Житомирської області (*Известия*, 4 червня 1989). Депутат Сергій Конєв з Дніпропетровського медичного інституту Дніпро-дзержинської виборчої округи виступив в обороні депутатів Прибалтики, яких, як він казав, "обвинувачують в сепаратизмі, в самоізоляції, коли вони ведуть мову про принцип суверенітету республік" (*Известия*, 29 травня 1989). А завідувачий катедрою Краматор-

ського індустріального інституту В. Караєв гостро критикував вибори в Україні, вказував на включення в списки депутатів аж 21 відсоток вищих партапаратників, говорив про некваліфікованість таких депутатів бути парламентаристами, вказував на малу кількість правників і економістів (*Известия*, 29 травня 1989). Такі приклади показують, що, незалежно від дрібного сита, крізь яке партійний апарат пропускав кандидатів у депутати, навіть в існуючому складі депутатів з України можна знайти самостійно думачі одиниці, компетентні захищати народні інтереси.

V. Становище росіян

Як сприймали російські депутати критику національної політики партії і вимоги неросійських народів?

Сприймали по-різному. Були такі, котрі, як, передусім, академік Андрій Сахаров, ставилися до критики і пропозицій неросіян з виrozumінням, такі, які на них обурювалися і виступали з відповіддю під час дебатів, і такі, які були стривожені виступами неросійських депутатів, але свою реакцію гальмували і переконували, що в існуючих умовах сама Росія і її народ також знаходяться у важкому становищі.

Академік Сахаров, якому, до речі, не дали закінчити виступ, сказав про національне питання так:

Ми одержали у спадщину від сталінізму національно-конституційну структуру, яка віддзеркалює імперське мислення та імперську політику "поділяй і пануй"... Потрібні негайні заходи. Я пропоную обговорити перехід до федеративної горизонтальної системи національно-конституційного устрою... Це буде союз рівноправних республік, об'єднаних союзним договором, з добровільним обмеженням суверенітету кожної республіки в мінімально необхідних ділянках... З національними проблемами пов'язані релігійні. Недопустиме те, що Українська Католицька Церква досі не має офіційного статусу... Схвалювати закони має виключне право З'їзд народних депутатів СРСР. На території союзної республіки закони СРСР набувають юридичної сили після їх затвердження законодавчим органом союзної республіки (*Известия*, 11 червня 1989 і *Русская Мысль*, Париж, 16 червня 1989).

Російський поет Євгеній Євтушенко, який мав депутатський мандат з Харкова, так схарактеризував міжнародні відносини в СРСР:

Дружбу народів треба починати навіть не зі школи, а ще з дитячого садка, з вулиці, з автобуса, з крамниці, де ще, нам на сором, раз-у-раз можна почути такі образливі для національної гідності вислови, як

"хохляндія", "кацап", "жид", "армяшка", "чучмек", "чухонець", "кацошка" і так далі. Розвиваючи думки депутатів Лихачова, Горбунова, Олійника, я пропоную нову статтю до дев'ятого розділу Конституції СРСР: "Суверенітет і національна гідність кожної республіки СРСР гарантується всіма іншими республіками. Ображення будь-якого, навіть найменш численного народу, непошана до його мови, законів, культури, економіки, звичаїв, вірувань, волевиявлення розглядати як образу всіх радянських народів, що заслуговує карного покарання" (*Правда*, 4 червня 1989).

Зовсім інакше промовляв В. Яровий, який виступав як депутат з Естонії, де він проживав:

Я не був би до кінця чесним і принципіальним, якщо б від імени своїх виборців не звернув увагу депутатів на становище в нашому спільному домі — в Союзі Радянських Соціалістичних Республік, на необхідність оберегти його від можливого розколу на окремі, відокремлені національні держави... Щораз голосніше і в унісон звучить хор голосів, що висувують центрові ультимативні вимоги щодо перегляду державного устрою країни, союзного договору, Конституції СРСР та інших законодавчих актів, що регулюють відносини між республіками і Союзом РСР... Використовуючи перебувду як щит, плутаючи демократію з демагогією, все більше неприкрито і зухвало діють численні угруповання і організації екстремістського напрямку. Об'єднавшись під прапором національно-визвольного руху, вони по суті без перешкод ведуть масове оброблення корінного населення, намагаються посіяти недовіря людей до існуючого ладу, до партії, уряду, викликати неприязнь до іншомовного населення... Не задовольняючися успіхами у своїй республіці, новоз'явлені місіонери ведуть активну пропаганду своїх поглядів і прагнень у багатьох регіонах країни...

14 травня ц. р. звана Балтійська асамблея, яка відбулася у Талліні з участю керівників народних фронтів Литви, Латвії, Естонії, остаточно розвіяла міт про справжні цілі цих рухів. І хоч в одній з резолюцій, звернених до Михайла Сергійовича Горбачова, йому даються запевнення у відданості курсові перебудови, висловлюється підтримка радянському керівництву, але головна думка висловлена в іншому документі. Цитую: "Балтійська асамблея висловлює прагнення своїх націй до державного суверенітету в неутраляній і демілітаризованій Балтоскандії".

Товариші, для чого я все це кажу? Передусім для того, щоб кожний з присутніх на залі депутатів відчув реальну загрозу нашій федерації, зрозумів, що в особі тих, хто мріє про повернення до часів буржуазної республіки, ми маємо серйозну, добре організовану силу, яка спроможна на крайні заходи для досягнення своїх цілей (*Правда*, 7 червня 1989).

Такі позиції представника російської меншости в Естонії підтримав на з'їзді також депутат з Талліна Е. Коган, який жалівся, що, мовляв, порушуються права національних меншостей в Естонії,

доказом чого є закон про удержавлення естонської мови в республіці (*Известия*, 10 червня 1989).

В іншому тоні, але не менш алярмує ніж Яровий, промовляв на з'їзді депутатів видатний російський письменник В. Распутін. Він сказав:

Ніколи ще від часу війни державна тривкість [країни] не зазнавала таких випробувань і потрясень, як нині. Ми, росіяни, з повагою і зрозумінням ставимосся до національних почуттів і проблем усіх без винятку народів і народностей нашої країни. Але ми хочемо, щоб розуміли й нас. Шовінізм і сліпа гордіня росіян — це, дорогі браття, видумки тих, хто грає на ваших національних почуттях. Але грає, треба сказати, дуже вміло. Русофобія поширилася в Прибалтиці, Грузії, вона проникає і в інші республіки, в одні менше, в інші більше, але її видно майже всюди. Антирадянські гасла об'єднуються з антиросійськими. Емісари з Литви і Естонії їдуть з ними в Грузію, створюючи єдиний фронт. А звідти місцеві агітатори прямують у Вірменію, Азербайджан. Це не боротьба з бюрократичним механізмом, це щось інше. Тут, на З'їзді, добре видно активність прибалтійських депутатів, які домагаються парламентським шляхом внесення поправок до Конституції, що дали б їм змогу попроситися з тією країною. Не моя справа давати поради в таких випадках. Очевидно, ви самі вирішите свою долю згідно з законом і совістю. Але, за російською звичкою поспішати з допомогою, я думаю: а, може, Росії вийти зі складу Союзу, якщо в усіх своїх бідах ви обвинувачуєте її і якщо недорозвиненість і незграбність обтяжують ваші прогресивні спрямування? Може так ліпше? До речі, це допомгло б і нам вирішити багато проблем сучасних і майбутніх. Деякі природні і людські ресурси в нас ще залишилися, а руки не відсохли. Без страху бути обвинуваченими в націоналізмі, ми тоді могли б вимовляти слово "русский", говорити про національну самосвідомість. Змінилося б тоді масове розтління душ молоді. Створили б, нарешті, свою Академію Наук, яка дбала б про російські інтереси, зайнялися б моральністю. Помогли б народові зібратися в єдине духовне тіло. Повірте, набридло бути козлом відпущення і терпіти знущання та плівки (*Известия*, 8 червня 1989).

Спокійніше підійшов до цих справ інший російський письменник, Василь Бєлов, хоч і близький за способом мислення до Распутіна. Він сказав:

Нерівне політичне становище РРФСР в союзі наших республік стає, на думку експертів, джерелом русофобії. Тому що в РРФСР не існують такі важливі органи як ЦК, численні державні комітети, Академія Наук, то і припускається, що їх функції нібито виконують загальносоюзні органи. Чи не тому всі загальносоюзні органи сприймаються як російські органи? Їх помилки і прорахунки, всі вади нашої системи, в якій живуть всі наші

народи, сприймаються як помилки росіян. Нерівність республік відбивається також у формуванні загальносоюзного бюджету, в політиці заготовельних цін, дотацій і розподілі фондів. Багатолітня нерівність підтверджується демографічною ситуацією. Вона, ця ситуація, несприятлива не тільки в РРФСР, на Україні, в Білорусі, але й в Естонії, Латвії і Литві... До революції росіяни і українці мали найвищий приріст населення. Тепер одні й другі опинилися перед загрозою депопуляції (*Известия*, 2 червня 1989).

VI. Становище керівників СРСР

Насправді це становище чи з'ясування Горбачова, який, єдиний з членів Політбюро, детальніше вникав у справу міжнаціональних відносин в СРСР. Як згадано на початку цієї статті, Горбачов доволі швидко зорієнтувався, в якому напрямі йдуть депутати неросійських республік, за винятком, звичайно, номенклятурних республіканських вождів, які, особливо в Україні, твердо обстоювали застійні позиції брежнєвщини. В такому пляні, і у своїй вступній програмовій промові, і в заключному слові на з'їзді, Горбачов, в основному, дотримувався таких напрямних: а) в обличчі безперечного зрушення в союзних республіках висловлювати згоду і підтримку їхнім прагненням щодо державноправних взаємин, значить, між союзом та його центральними органами влади, з одного боку, і республіками, з другого, і тим самим підняти державний статус республік у всіх ділянках життя; б) перестерігати перед "екстремістами" серед неросійських народів, закликати до поміркованості; в) наголошувати кінцевість зберегти основну рису державно-політичної структури СРСР, отже його єдність, і стриміти до того засобами переконування та посилання на "спільні" інтереси всіх народів Радянського Союзу.

Йдучи по цій лінії, Горбачов так сказав у заключному слові на з'їзді депутатів:

Нам необхідно прискорити підготовку законодавчих актів, які відповідали б новому етапу економічної і політичної реформи, яка тепер зачіпає інтереси федерації, суверенітету республік, автономних утворень, національних округів, місцевих Рад. Очевидно, товариші, жодне з питань не обговорювалось так широко на нашому З'їзді, як питання про міжнаціональні відносини. Це всі ми дуже відчували, пережили чимало тривожних моментів навіть у ході З'їзду. Багато що тут тривожить. Розв'язувати ці питання необхідно комплексно, всеохоплююче, сміливо і в той же час тактовно і поважливо. Але це передбачає, товариші, що нам не можна миритися із спробами деяких груп розв'язувати ці проблеми, "регулювати", так би мовити, міжнаціональні питання злочинними методами, нехтуючи мораль, закони, стаючи часом на шлях анархії.

Як голова Верховної Ради СРСР, звертаюся до вас, дорогі товариші народні депутати, до всіх громадян нашої країни: давайте проявимо мудрість, відповідальність, стриманість і далекоглядність при розв'язанні цих дуже важливих питань. (Оплески). Не дамо спалахам хвилинних емоцій узяти гору над піклуванням про майбутнє своїх народів, своїх дітей, внуків і правнуків. Тільки на ґрунті розуму і закону, і ще раз повторюю, широкого діалогу можна розв'язувати проблеми, які нагромадились у цій важливій і тепер гострій сфері людських відносин. А до тих, хто не прислухається до доводів розуму, норм права, треба твердо і рішуче застосовувати закон.

У виступах депутатів порушувалися принципи для нашої федерації питання відносин між центром і республіками. В результаті дискусії можна констатувати згоду по двох позиціях, як мені здається. По-перше, про життєву необхідність зміцнювати Союз Радянських Соціалістичних Республік як багатонаціональну соціалістичну державу, в рамках якої забезпечується вільний розвиток усіх народів, які її населяють. І другий момент. Необхідно наповнити реальним змістом радянську федерацію, забезпечити суверенітет союзних республік, широку самостійність автономій, рівні права людини незалежно від її національної належності (*Радянська Україна*, 11 червня 1989).

А менш як за місяць після закінчення з'їзду, Горбачов знову повернувся до питання міжнаціональних відносин в СРСР у своїй спеціальній промові, переданій радянськими засобами масової інформації. Ось деякі фрагменти з промови:

Незабаром питання національної політики партії стануть предметом обговорення на Пленумі Центрального Комітету КПРС. Ними ґрунтовно займуться З'їзд народних депутатів СРСР і Верховна Рада країни.

Зараз слід було б сказати ось про що. Думаючи про перебудову федерації, про гармонізацію міжнаціональних відносин, ми не можемо не зважати на реальності, які склалися за цілі століття, особливо в роки Радянської влади...

У рамках Союзу міцно переплелися соціальні інтереси всіх республік, склався єдиний народногосподарський комплекс на основі поділу праці і кооперації в масштабі всієї країни. Наша радянська єдність тим міцніша, чим багатше і яскравіше розквітає кожна нація.

Навіть з урахуванням того, що в цій справі допущено й немало прорахунків, що в ній є явні недоладності, які потребують виправлення, залишається фактом — усі республіки, райони зв'язані одне з одним якнайтісніше.

Розривати ці зв'язки — значить різати по живому. Не можна у пошуках кращого ставати на шлях руйнування створеного, відмовлятися від того, що вже дала федерація і що може бути примножене в її рамках.

Тому заклики до економічної автаркії і духовної ізоляції треба визнати

глибоко чужими корінним інтересам будь-якого народу, всього суспільства. Їх реалізація відкинула б усіх нас далеко назад — далеко назад, — завдала б величезних матеріальних і моральних втрат кожній нації, кожній людині.

Дорогі товариші! Я звертаюся до людей всіх національностей нашої країни, до всіх вас. Я звертаюсь до вашого розуму і серця.

Я звертаюсь із закликом виявити найбільшу відповідальність перед нинішнім і майбутнім часом, зробити все, щоб на основі дружби співробітництва вирішити проблеми, які нагромадились у міжнаціональних відносинах, і вивести радянську федерацію на широкий шлях розвитку в наших спільних інтересах (*Радянська Україна*, 2 липня 1989).

VII. Висновки

1. З'їзд депутатів СРСР у чималій мірі розкрив наївність чи свідому забриханість тих шовіністичних кіл Радянського Союзу, які впродовж десятиліть проповідували і засобами терору намагалися здійснювати політику т. зв. злиття націй, себто етнічно-культурної асиміляції неросійських народів СРСР, перетворити їх в одну російську супернацію. З'їзд також виставив на посміховище тих західних, зокрема американських, дослідників Радянського Союзу, які в сотнях праць про СРСР або цілком ігнорували боротьбу, а то й саме існування неросійських народів СРСР, або вважали цю проблему малозначною. Нерідко в унісон з імперськими уніфікаторами вони підтримували у світі міт про те, що Радянський Союз — це тільки Росія, що тільки вона заслуговує на увагу та що неросійські народи СРСР не перспективні і призначені на занепад та вимирання. І досі не перевелися на Заході кола, які неприязно ствляться до прагнень неросійських народів СРСР.

2. З'їзд депутатів СРСР допоміг мільйонам громадян СРСР, які слідували за його перебігом на телевізійних екранах, усвідомити вагу національного питання в СРСР. Це була важлива лекція, зокрема для широких кіл російської суспільності, які або взагалі не цікавилися життям і прагненнями неросійських народів, або ставилися до них вороже. Немає сумніву, що чимало росіян, у тому числі й присутні на з'їзді керівники імперії, були вражені динамікою і потенційною силою національного питання, що віддзеркалювалося у виступах окремих депутатів неросійських національностей. З другого боку, для патріотичної частини депутатів неросійських республік і для їхніх народів з'їзд став винятковою нагодою спробувати свої сили і документувати та легалізувати перед населенням Радянського Союзу і всього світу свої національно-політичні прагнення, вимоги державного суверенітету їхніх республік і ставити проєкцію співпраці з іншими тільки на принципі рівності і взаємопошани. Проте однією зі слабих сторін у

взаєминах між самими неросійськими народами є, як виявилось на з'їзді, територіяльні конфлікти між ними за кордони і нетактовне ставлення до національних меншостей. На з'їзді також вияснилося, що незалежно від спільних інтересів неросійських народів СРСР, кожен з них має свої специфічні проблеми, турботи і вимоги до центральних властей у Москві і, відповідно до них та своїх об'єктивних спроможностей, намагається здійснювати власну програму в напрямі самостійности, сам мусить визначувати свою стратегію і тактику.

3. Національне питання в СРСР не було єдиним важливим питанням, яким займалися депутати. Їх, як і всі народи СРСР, в дуже великій мірі хвилювали болючі проблеми глибокої економічної кризи в країні, точніше, брак товарів першої потреби, порожні полиці крамниць, неспроможність колгоспників прогодувати населення, глибока мешканева криза, погані санітарні умови на фабриках, заводах, низька заробітна платня при наявності роздутих партійно-бюрократичних штатів, вбивча для народного господарства суперцентралізація і сваволя імперських відомств, розтрата людських і матеріальних ресурсів, безвідповідальне нищення природного довкілля, екологічні катастрофи на Далекому Сході, в Україні, Білорусії, Прибалтиці, в окремих регіонах Росії, надужиття влади, самовільні репресії проти інакочинючих, зневажливе ставлення до інших народів, великодержавний шовінізм і зумисне гальмування розвитку культури неросійських народів, моральний занепад суспільства, непошана до праці, хуліганство, хабарництво, крадіжки, алкоголізм, наркоманія, врешті те, що турбує, зокрема, партійних — цілковитий занепад авторитету партії, кар'єризм, непошана до громадських обов'язків, цинізм тощо. Проте всі ті соціальні, матеріальні і моральні біди пов'язувалися на з'їзді у виступах окремих депутатів неросійських народів з національним питанням, точніше, з правами різних народів СРСР — тих, що мають свої союзні чи автономні республіки, і тих, що їх не мають, точніше, з правом кожного народу і кожної національності керувати собою без наказів і директив центральних відомств, що далеко від життя тих народів і своїм втручанням приносять цим народам часто катастрофічні наслідки. В такому пляні усвідомлення спільних інтересів у соціально-політичних, економічних, екологічних, національно-культурних проблемах неросійських республік, їх корінного населення і меншостей стає могутнім важелем у спільній обороні і боротьбі проти насильства загальносоюзних органів влади, за право бути господарем у своїй власній хаті, за свій суверенітет. Це основа для плятформи широкого об'єднаного народного руху громадян окремих республік, незалежно від національности, релігії чи раси, і для нового етапу в їх житті.

4. В організаційному відношенні з'їзд допоміг поставити в нову площину боротьбу неросійських народів за національно-політичну свободу і державну незалежність. Незалежно від більшої чи меншої динаміки, яку виявили депутати різних національностей, вони документували органічність самої концепції спільного фронту, а також створили ґрунт для спільних дій на різних внутрішніх чи зовнішніх форумах, передусім на форумі Ради Союзу і Ради Національностей СРСР, на наступному з'їзді депутатів та в підготові до виборів до Рад у власних республіках, плянуванні спільної стратегії і тактики, звичайно, при узглядненні різних можливостей окремих союзних республік.

5. З'їзд депутатів СРСР у Москві та їх вибори стали особливою школою і пробою сил також для українського народу і його депутатів, дарма що успіхи в обох випадках були доволі обмежені. Проте ті успіхи є кроком вперед на шляху до здійснення національно-політичних ідеалів українського народу, коли мати на увазі, що ті проби наш народ переходить після жакликих спустошень сталінсько-брежневського періоду і в умовах, коли йдеться про будування від основ національної свідомости народних мас, їх мобілізації до політичної активности, словом, в умовах будування нації. Це складний і зтяжний процес духовно-політичного відродження нації також тому, що він проходить на тлі, з одного боку, байдужости частини українського суспільства і спротиву застійних кіл київської бюрократичної верхівки, з другого, посиленої насторожености, точніше, ворожости шовіністичних великодержавних елементів, які досі розглядають Україну як невід'ємну частину імперії. Проте умови гласности і часткової демократизації відкривають українському народові нові можливості. Це було видно і на з'їзді депутатів СРСР у травні-червні 1989 року.

«МЕМОРІЯЛ»: ПАМ'ЯТЬ, СПРЯМОВАНА У МАЙБУТНЄ

Валерій Стеценко

На початку березня у столиці України відбулася установча конференція українського історико-просвітницького товариства "Меморіал", на якій було затверджено статут нової громадської організації, обрано координаційну раду. "Товариство бореться за повну і остаточну ліквідацію сталінізму, — говорить в його статуті, — за утвердження дійових гарантій незворотності процесу демократизації та гласності, виступає за увічнення пам'яті жертв сталінських репресій, надає конкретну допомогу реабілітованим громадянам та їх сім'ям". Наступного дня після організаційного оформлення з ініціативи товариства в Києві відбувся багатолюдний мітинг пам'яті жертв терору. На ньому виступили активісти "Меморіалу", колишні в'язні сталінських таборів, родичі репресованих, діячі культури, науки, представники Церкви.

Заходи "Меморіалу" викликали неабияке зацікавлення журналістів. Їх висвітлювали представники практично всіх республіканських та кількох центральних газет, українське радіо й телебачення. А журналістський корпус зарубіжних країн був представлений телерадіокомпанією "Бі-бі-сі", газетами "Newsday" (США), "The Independent" (Англія), "The Irish Times" (Ірландія) та ін. Були присутні також представники посольств Сполучених Штатів Америки та Франції, консульств ряду країн Східної Європи.

Бути чи не бути?

Це питання весь час стояло перед ініціативною групою українського "Меморіалу", аж до самої установчої конференції. Справа в тому, що коли в Москві було створено Всесоюзне товариство "Меморіал", то кілька місцевих об'єднань у справі реабілітації репресованих на Україні стали його колективними членами. Вони й порушили питання: а чи потрібне нам республіканське об'єднання, якщо ми безпосередньо зв'язані з всесоюзним. Члени ж ініціативної групи доводили: "український «Меморіал» не лише може існувати, він просто необхідний, оскільки проблеми, що стоять перед нами, мають свої специфічні риси, які характерні лише для України." В чому ж ця специфіка?

Про це досить аргументовано говорив на пресконференції перед відкриттям установчої конференції голова одеської координаційної ради "Меморіалу", кандидат філософських наук Віктор Цимбалюк. *Поперше*, в Росії сталінські репресії проводились, як правило, за однією ознакою — клясовою. На Україні ж за двома — клясовою та національною. Так, для прикладу, 80 відсотків україн-

ської інтелігенції було знищено саме як ворожі "націоналістичні" елементи. *Подруге*, на Україні репресії як ніде були особливо масовими щодо селянства (голод 1933 року охопив практично всю територію республіки). *Потрете*, свої особливості мали репресії в західному регіоні України, звідки було вивезено 2.5 мільйона людей в Сибір і на Північ. У Львові та Івано-Франківському були створені в'язниці для розстрілу так званої буржуазної інтелігенції. Загинув цвіт західноукраїнської культури та літератури. І *почетверте*, дисидентський рух в 60-70-их роках на Україні мав національний ухил, що певною мірою теж відрізняло його від аналогічних рухів у Росії. Після цих ґрунтовних роз'яснень (а вони були дані і у виступах деяких делегатів на конференції) практично не залишилося тих, хто виступав проти створення українського "Меморіялу". Таке рішення й було прийнято абсолютною більшістю голосів.

Статут

На його обговорення і прийняття пішла лівова частина усього відведеного для конференції часу. Делегати хотіли бачити статут не декларативним, а робочим документом, який би відповідав цілям і завданням побудови правової держави. Так, зокрема, статтю про те, що "Меморіал" має боротися за "подолання наслідків руйнівного впливу сталінізму" було доповнено словосполученням "та неосталінізму". "Було б смішно, — наголосив голова ініціативної групи для створення товариства Владлен Кузнецов, — якби «Меморіал» виступав проти репресій в минулому і не підняв свій голос проти репресій нинішніх, або тих, що тільки готуються. Це було б абсолютно нелогічно." Було доповнено і розділ "Члени Товариства". Більшість виступаючих зійшлися на тому, що членами організації можуть бути не лише громадяни, які проживають на території України (так було записано у проєкті Статуту), а й ті, хто з тих чи інших причин опинився за її межами. Звичайно за умови, що ці люди поділяють цілі "Меморіялу", підтримують його матеріально, беруть участь в діяльності осередків на місцях.

Установча конференція відмовилася від таких термінів як "керівні органи Товариства" та "правління Товариства". "Ми, — сказав заступник голови ініціативної групи "Меморіялу" письменник Олександр Деко, — не хочемо і не допустимо створення над місцевими організаціями громіздкого бюрократичного апарату. У нас не буде звільнених посад, всі працюватимуть на громадських засадах. Не буде у нас і одноосібного голови (досить уже нам культів і культів)". Для ведення організації роботи Товариства конференція обрала координаційну раду, яка об'єднує кілька співголів. Права і обов'язки координаційної ради відображено в Статуті "Меморіялу".

Биковня — злочин Гітлера чи Сталіна?

"Вокзал в Биковні на кістках жертв — це злочин!" Таких та подібних плякатів на конференції і під час мітингу було чимало. Була розгорнута навіть невеличка експозиція: фотографії з місць розкопок у Биковнянському лісі. Чому ця тема особливо хвилювала делегатів? Для того, щоб це зрозуміти, зробимо екскурсію в недалеке минуле.

Свого часу в районі Биковнянського лісу (він розкинувся на лівобережній околиці Києва) були знайдені масові поховання людей. Комісії, які тут працювали, дійшли висновку, що це злочин гітлерівців. Був встановлений пам'ятний знак і, здавалося, справа була вичерпана. Але знайшлися свідки, які стверджували: тут поховані жертви НКВД. Спочатку до їхніх голосів не дуже прислухалися. Навіть більше, в цьому районі вирішили збудувати нову київську залізничну станцію, оскільки старій стає дедалі важче справлятися із всезростаючим потоком пасажирів. Але коли в країні з початком перебудови почався рух за увічнення пам'яті жертв сталінізму, до цієї справи під тиском громадськості знову змушені були повернутися.

5 грудня 1988 року прокуратура УРСР з приводу масових поховань у Биковнянському лісі порушила кримінальну справу. Була створена спеціальна слідча група з широкими повноваженнями. Як же йде розслідування? Ця справа була головною у виступі на мітингу "Меморіялу" прокурора Києва В. Шевченка. Він повідомив присутніх, що слідчі розглядають три версії. Перша: це поховання жертв сталінських репресій 30-их-41-го років. Друга: поховання жертв фашистської окупації 41-43 років. Третя: змішане поховання. "На кожну з цих версій, — сказав В. Шевченко, — буде зроблено кінцевий висновок, повідомимо про це громадськість через засоби масової інформації". Ці слова викликали ентузіазм далеко не в усіх присутніх. Я розмовляв з багатьма делегатами (під час конференції, на мітингу) і вони дуже скептично ставляться до другої версії, ґрунтуючись на свідченнях, які є в розпорядженні активістів "Меморіялу". Лишається зачекати на офіційні висновки, які зробить слідча група.

Враження

"Я розмовляла з родичами і знайомими репресованих не лише в 30-40-ві роки, але й в 70-ті роки, — сказала кореспондент газети «Newsday» Алісон Мічел. — Ніхто не заважав мені вести ці бесіди, працювати так, як я вважала за потрібне. Перебудова і гласність набули на зборах «Меморіялу» конкретних, реальних рис". Підтримав цю думку і Руперт Корнуелл з газети "The Independent" і додав: "Очевидно є сенс говорити про якісні зміни в демократичному механізмі вашого суспільства. Він поступово наближається до

того рівня, до якого ми звикли на Заході". Чи не найпопулярнішою людиною на заходах "Меморіялу" був Ігор Доброштан з Дніпропетровська. Легендарна людина. Брав участь у Другій світовій війні, за що має кілька державних нагород. Потім навчання в авіаційному інституті. Донос. Сталінські табори. Не зламався. На початку 50-их років створює у таборі під Воркутою підпільний комітет, який організовує повстання 300 тисяч політ'язнів. Уряд надсилає туди комісію (в той час Сталін уже помер), яка приходить до висновку, що справи більшості ув'язнених зфабриковані. Ігор Доброштан і багато його товаришів виходять на волю. "Дехто думає, — каже Ігор Доброштан, — що «Меморіял» потрібен нам для помсти. Глибока помилка. Так, ми стоїмо за засудження сталінізму як практики, як ідеології. Але головне для нас — не допустити нових культів, нових вождів, нових беззаконь і репресій. В цьому і є благородна мета новоствореного товариства".

Думку про те, що сталінізм ще живий, що він повністю не знищений, висловив голова Комітету захисту Української Католицької Церкви Іван Гель. "Це, — сказав він, — зокрема проявляється в тому, що у нас ще немає повної свободи совісти та віросповідань. Наша Церква офіційно не дозволена. І тут ми хотіли б розраховувати на підтримку товариства «Меморіял» і тому вітаємо його появу". Ця позиція збігається і з оцінкою Вячеслава Чорновола, редактора самвидавного журналу *Український вісник*. Він, зокрема, хотів би, щоб "Меморіял" активно зайнявся обнародуванням фактів масового знищення людей в період сталінщини. На його думку, таких місць на Україні немало, в тому числі і у Львівській області, де ще живі свідки, які знають конкретні місця масових поховань репресованих.

Висловлювань, виступів, заяв делегатів і гостей, які в тій чи іншій формі вітають появу українського "Меморіялу", можна навести ще багато. Але закінчити розповідь я хотів би уривком з виступу представника Народного фронту Латвії Сандри Калніете. Вітаючи учасників установчої конференції, вона сказала: "Я нещодавно повернулася із США. Там зустрічалася, зокрема, і з українцями. Вони мене запитували: що відбувається на Україні, невже там народ (на відміну від інших республік) — мовчить?! І тепер, побувавши на вашому «Меморіялі», я можу стверджувати: Ні, народ України не мовчить! Він бореться! Бореться за перебудову, очищаючись від сталінізму та брежнєвщини!"

Ці слова потонули у морі оплесків. І дивлячись на людей у залі, котрі так бурхливо вітали представника братнього латвійського народу, я подумав: "Яким довгим був наш шлях до демократії. Якою дорогою ціною за це заплачено!.."

СПОМИНИ З 1920—1930-ИХ РОКІВ

Тетяна Кардиналовська Пилипенко

... Вийшовши з в'язниці, я зовсім не знала, що маю робити. У Харкові в мене не було ані рідних, ані знайомих. Куди йти? Де ночувати? Поміркувавши, я вирішила піти на двірць, де завжди були люди, які вимушені були сидіти цілу ніч, очікуючи потяга.

Надворі знову було літо, як тоді, коли мене заарештували на вулиці. На мені була та сама літня сукня, але ноги вже були босі: за цей час черевики мої цілком стопталися. Йдучи вулицями, я помітила, що не я одна боса: в ті роки придбати нове взуття було нелегко й багато людей ходило, прив'язавши до ніг ремінцями або мотузками девер'яні підшови. Мені довелося ходити босою ще кілька місяців після виходу з в'язниці, і я до крові розбивала собі ноги.

На двірці я так-сяк переспала ніч, а наступного ранку твердо вирішила знайти собі працю. Я пішла вулицею й, побачивши будинок Раднаркому, подумала: "А чому б мені не спробувати щастя в цій установі?" Думка здалася вдалою, і я попрямувала до Раднаркому. Разом зі мною до дверей підійшов якийсь чоловік і люб'язно відчинив переді мною двері. Я увійшла до вестибюлю й почала оглядатися. Чоловік, що увійшов разом зі мною, звернувся до мене: "Вам когось потрібно?" Я без надуми відповіла: "Так. Я хочу говорити з головою Раднаркому". Чоловік посміхнувся: "Я голова. Яка у вас справа?" Я розповіла йому все відверто: хто я й звідки йду. Голова Раднаркому — Раковський — вислухав мене, не моргнувши оком, й не вагаючись взяв мене на роботу на посаду реєстратора. Я поняття не мала, що це за посада (мені туманно пригадувалося, що гоголівський Акакій Акакійович займав подібну посаду, і його праця полягала в тому, що він безупину переписував якісь папери). Я широ призналася Раковському, що ніколи в житті не працювала в бюрі, але той з усміхом запевнив мене: "Це нічого. Ми вас швидко навчимо". І дійсно, праця виявилася зовсім нехитрою. Отак я зробилася штатним радянським службовцем — такі чуда могли траплятися тільки в ті далекі часи, коли в радянських установах бракувало освічених і навіть просто письменних людей.

В Раднаркомі я працювала близько двох місяців, а тоді хтось порадив мені пошукати праці в якійсь редакції. Я згадала про Еллана-Блакитного, колишнього есера, який пізніше зробився

Тетяна і Сергій Пилипенки (остання фотографія 1933 р.)

боротьбистом, а тепер редагував комуністичну газету *Вісті*. Я знала, що він колись був близький з Всеволодом Голубовичем* та Немоловським, отже надіялася на його увагу. Дійсно, Блакитний зустрів мене дуже приязно, зі співчуттям вислухав мою розповідь про перебування у в'язниці, де все ще сидів Всеволод, але на моє запитання відносно праці відповів, що, на жаль, усі штати в його газеті укомплектовані. "Але ходімо, — запропонував він, — я познайомлю вас з Сергієм Пилипенком, редактором *Селянської правди*. Там є вакансія". Ми пішли коридором — редакція *Селянської правди* знаходилася в тому ж самому будинку, на тому ж поверсі. Там Блакитний представив мене Пилипенкові. Той вислухав мою історію арешту та арешту Всеволода так само спокійно, як і Блакитний, і відразу прийняв на працю коректором і перекладачем: увесь матеріал газета одержувала з Москви російською мовою, і його перекладали на українську. На той час я вже цілком вільно володіла українською мовою і пізніше, крім праці перекладача, виконувала обов'язки стилістичного редактора.

Перше, що мені доручили, були переклади відомостей про голод серед селян на Волзі та в Україні. Ці відомості щодня надхо-

* Перший чоловік авторки. — Прим. ред.

дили до редакції й були не просто сухі звіти з цифрами й датами, а живі докладні розповіді про весь жах голоду, включаючи людожерство. Майже в усіх випадках людожерства знавіснілі від голоду матері вбивали своїх немовлят, щоб нагодувати решту дітей. Пізніше, у тридцяті роки, це страхіття повторилося, але з тою величезною різницею, що голод двадцятих років був викликаний неврожаєм, був наслідком громадянської війни, а голод тридцятих був штучно створений політикою партії. Неврожай 1920-их років охопив не всі райони України, і багато селян Надволжя шукали порятунку на Україні. Для тих, що голодували, була організована допомога, при чому допомагала також американська добродійна організація АРА. У тридцяті роки селянам ніхто не допомагав. Уряд вважав їх за "ворогів народу", і допомагати їм було найсуворіше заборонено.

У редакції я познайомилася з кількома особами, з якими в мене налагодилися дружні взаємини. Крім редактора Пилипенка, там тоді працювало тільки три особи: Остап Вишня, мій старий знайомий з Кам'янця-Подільського, Кириленко та я. Остап Вишня рахувався секретарем, і його стіл стояв поруч мого. До своїх секретарських обов'язків він ставився без жодного ентузіазму й часто густо зовсім не приходив на працю. Якось до нас у редакцію завітав Блакитний: він любив заходити й був у приятельських відносинах з редактором Пилипенком. Блакитний походив з інтелігентного середовища, був людиною культурною й вихованою, мав добру й делікатну вдачу, але для того, щоб здаватися "близьким до народу", навмисне напускав на себе грубуватість і розмовляв, пересипаючи мову непристойною лайкою. Робітники друкарні скаржилися мені на таку поведінку свого начальника, кажучи, що вони самі собі не дозволяють так лаятися, особливо в присутності жінки. В лайці Блакитного вони вбачали зневагу до себе, про що цей "пролетарський письменник" навряд чи здогадувався. Отже, того ранку, зайшовши до нашої редакційної кімнати й побачивши, що Остапа Вишні на його звичайному місці немає, Блакитний кинув, ні до кого не звертаючись: "А що, цієї наволочі ще не було сьогодні?" Мене це страшенно обурило, і я відповіла з нетиповим для мене сарказмом: "Я тут з самого ранку, і аж поки ви не прийшли сюди, ніякої наволочі в редакції не було". Блакитний просто остовпів, але за секунду розреготався: "Оце здорово сказано!" Повернувся на закаблуках і вийшов з кімнати. Мої співпрацівники падали зі сміху й гратулювали мені. Довго потім у редакції згадували мою вдачу відповідь.

З Блакитним у мене був ще один кумедний випадок. Якось несподівано він звернув увагу на мою шлюбну обручку. Вона була широка, масивна, з матового золота, як тоді носили. "Ану, покажіть! — сказав Блакитний. — Що це у вас таке?" Я здивовано простяг-

Плужанський вечір на фабриці "Канатка" у Харкові (1925-6?).
Сидять зліва направо: Анатоль Гаґ, Андрій Панів, Іван Дніпровський,
Сава Божко, В. Минок, Вол. Сосюра

нула руку, а він раптом схопив обручку, зірвав її з мого пальця й жбурнув за вікно, пробурмотівши: "От які буржуазні забобони!" Я потім пробувала знайти обручку, але це виявилось безнадійною справою: подвір'я було до краю засмічене. Та одного разу сама доля поглузувала з Блакитного. Це було вже наприкінці його життя, коли він тяжко захворів і поїхав до санаторію. Під час його відсутності пролунала вістка, що він помер. Робітники друкарні його газети з власної ініціативи набрали й надрукували некролог. І тут з'ясувалося, що Блакитний живий і повертається до роботи. Усім було ніяково, але сам письменник повернув усе на жарт, мовляв не кожному щастить прочитати свій власний некролог. Жарт був сумний, бо невдовзі після цього Блакитний помер.

У 1926 році в Мирноносицькому сквері на перехресті двох доріжок Блакитному було поставлено пам'ятник: бронзове погруддя на мармуровому п'єдесталі. Погруддя простояло недовго, лише кілька місяців, і однієї ночі зникло без сліду. Навіть каміння на бруку було так укладено, що не можна було віднайти місце, де той пам'ятник стояв. Українські комуністи розгубилися: жодних офіційних повідомлень чи пояснень з приводу зникнення пам'ятника не було. Всі сприйняли цей акт влади як замах на пам'ять українського патріота й колишнього члена партії есерів, а водночас як грізну пересторогу решті учасників українського націо-

нального відродження. Незабаром прийшов час, коли в небезпеці опинився кожний українець, що був хоч трохи національно свідомий, тобто, за радянською термінологією, був "буржуазним націоналістом". Праця в редакції мені подобалася. Атмосфера там була дружня, весела, головним чином завдяки невичерпному гуморові Остапа Вишні, який мав дивовижну здібність жартувати якось мимовільно, ніби без жодного наміру. Бувало, сидимо в редакції, хтось щось зауважить цілком буденне, а він відразу підхопить і так поверне, що не можна не розсміятися. Коли він бував у якомусь товаристві, то докола нього відразу створювався гурток, з якого раз-у-раз лунали вибухи реготу. Остап Вишня познайомив мене з одним із своїх братів і з сестрою, які виявилися не менш дотепними, ніж він сам. Письменник запевняв мене, що його сестра набагато дотепніша від нього, а вже найдотепнішим у родині був їхній батько. Остап Вишня дуже любив українські народні пісні, сам наспівував і любив слухати, як їх співали бандуристи, члени Державної капелі, яких він близько знав і яких часто запрошував до себе додому. Він також подружився з одним сліпим бандуристом, що приходив з хлопчиком-поводирем до Миросицького скверу. Бандурист знав безліч стародавніх пісень і дум і надзвичайно майстерно виконував їх. Щодня, коли хлопчик приводив бандуриста до скверу, там вже чекали люди, які спеціально приходили записувати його спів. Він викликав захоплення і в українських письменників, які залюбки приходили його слухати. Я цього бандуриста теж чула, і мені пригадувалося дитинство: монастир у Межигір'ї, куди мене возила бабуся на церковні свята, і сліпі бандуристи, що сиділи попід стінами монастиря й співали, оточені слухачами. Звичайно, головною людиною в редакції був Сергій Пилипенко. Він був не просто редактором, але справжнім надхненником співробітників і взагалі всіх, хто з ним близько зустрічався. Плужани — члени Спілки селянських письменників "Плуг", яку Пилипенко організував і якою керував — просто обожнювали його, ласкаво звучи "Папашею". Більшість з них потім на все життя зберегли про нього вдячну пам'ять. Ось, наприклад, як про нього згадує відома письменниця Докія Гуменна, колишня плужанка:

Мої зустрічі з Сергієм Пилипенком можна перелічити на пальцях. І я їх зберігаю в моїй пам'яті, як найсвітліші моменти моєї літературної біографії. Усі мої перші літературні кроки зв'язані так чи інакше з цією шляхетною й батьківським теплом наливою людиною. Я можу налічити три крайні межі, коли вже зовсім занепадала, — тоді ставало чудо: простягалась рука і Пилипенко витягав із провалля.*

* Див. "Мій борг Сергієві Пилипенкові", газета *Українські вісті* (Дітройт), 20 лютого 1979.

А ось інший спогад — Марії Романовської, яка теж колись належала до "Плугу":

Я бачу високу плечисту постать у смушковій шапці, у доброму кожусі з сірою оздобою хутра, в чоботях. З-під шапки визирає мужнє обличчя з гордо викресленим носом, чорними вусами над випнутим, різким, роздвоєним підборіддям. Очі за окулярами дивляться доброзичливо. Але все обличчя ніби суворе і голос грубий, як належить мудрому Папаші... В цьому прізвиську було все: тепло, батьківська підтримка, людяність, товарииськість. Одне слово, міцне плече тата, на яке можна було спертися і не боятись нічого.*

Далі Романовська розповідає, як "Папаша" постарався дістати для Копиленка зимове пальто, як купив за свої гроші для неї, хворої тоді на туберкульозу, путівку до Криму, як він сидів ночами, виправляючи переклади, зроблені плужанами, а вони за них отримували гонорари. Цей список можна продовжити. Наприклад, був такий випадок. У Науково-дослідному інституті ім. Шевченка, директором якого був Сергій, працювала прибиральниця. Вони з чоловіком дуже бідували, і от Сергій без вагання віддав їм свій ордер на зимове пальто, мовляв, у них немає грошей, щоб купити синові нове, і той ходить обідраний, а у Сергія, бачите, вже є пальто (а цьому пальту було років десять). Або ще інший випадок. Десь на початку двадцятих років Сергій їхав потягом. Був великий мороз, а у вагоні, переповненому людьми, були вибиті всі шибки. Сергій сидів біля вікна. Поруч нього сиділа жінка з немовлям на руках. Дитина тремтіла від холоду, кахикала й плакала. І от, щоб захистити маля від морозного вітру, Сергій підвівся й став перед вікном, затуливши його своєю широкою спиною. На ньому тоді був той славетний кожух, в якому його намалював Довженко у дружньому шаржі. Отак стоячи перед вікном, Сергій проїхав усі чотири години і дістав двобічне запалення легенів, від якого мало не помер. І так було у всьому. Я не зустрічала людини, яка б зналася з Сергієм і не згадувала про нього, як про винятково шляхетну й чутливу людину. Він неначе мав особливу чутливість до людських потреб. При цьому зі своїм уродженням демократизмом він з однаковою симпатією і повагою ставився як до свого заступника, так і до редакційного кур'єра.

Ідея створення "Плуга" зародилася в нього саме через його глибоку симпатію до українського селянства та захоплення його

* Див. *Плугатар України*, журнал *Вітчизна*, ч. 1, 1968. Щодо Сергієвого ніби "суворого" вигляду, мушу сказати, що це все було удаване: він був дуже лагідної вдачі й навіть вуса відпустив для того, щоб приховати м'який вираз уст, як він сам мені одного разу признався.

обдарованістю. Він був переконаний, що з цього народу можуть вийти талановиті письменники, треба тільки дати йому належне спрямування й піднести рівень його освіти. Отже він і провадив цю культурно-просвітню діяльність зранку до ночі, терпляче пояснював, вчив, допомагав словом і дією. Літературна критика тих років закидала йому "масовизм", мовляв, до лав "Плуга" він приймав усіх, хто лише тягнувся до літератури, і в наслідок з'явилося багато посередніх "описателів". Сергій заперечував, казав, що саме прилучення народу до літератури — явище позитивне, і час покаже, скільки справжніх письменників вийде з-посеред плужан. І дійсно, якщо перелічити всіх, хто починав свою письменницьку кар'єру в "Плузі" й пізніше увійшов до "великої" літератури, то доведеться назвати десятки імен: тут і Володимир Сосюра, і Петро Панч, Іван Сенченко, Андрій Головка, Василь Минко, Леонід Первомайський, Олександр Копиленко, Наталя Забіла, Сава Божко, Василь Чапленко, Володимир Гжицький, Кость Гордієнко, Олесь Донченко, Григорій Епік, Василь Мисик, Докія Гуменна, Марія Романовська, Юрій Лавріненко... Правда, дехто незабаром відходив від "Плуга" й приєднувався до інших організацій, волюючи при цьому забути про свій скромний початок у "Плузі" і не згадувати про це у своїй біографії. Проте факт лишається фактом: завдяки самовідданій праці Пилипенка з письменниками-початківцями та його надзвичайним організаторським здібностям, у двадцятих роках нашого століття стало можливим народження нової української літератури. Тепер про це заговорили вголос на Україні. У статті Віталія Олексюка в журналі *Україна* за 1971 рік читаємо: "На цю діяльну і розумну людину [...] орієнтували свої голоси молоді початківці [...] Спілка селянських письменників "Плуг" із Сергієм Пилипенком на чолі [...] дала крила цілій генерації творців літератури".

У 1981 році в журналі *Дніпро* появилася стаття Володимира Босюка під заголовком "Талановитий організатор і письменник", у якій автор особливо підкреслює роль Пилипенка як "організатора письменницьких сил на Україні" і наводить слова Петра Панча: "«Плуг» був першою колискою радянських письменників., в цій колисці були виплекані письменники, які закладали фундамент радянської літератури і стали її окрасою". А тут, за кордоном, ще виразніше про це висловився Юрій Лавріненко у приватному листі до моєї дочки Асі: "Як організатор і керівник української видавничої справи, він був справжнім батьком, "папашею" — так його тоді всі називали — українського літературного відродження 1920-х років. За що заплатив власним життям". І далі говорить про його "історичну, унікальну, незрівняну роллю організатора незалежної окремої видавничої бази, без якої ніякого українського Літературного Відродження 20-х років не було б".

Лавріненко має тут на увазі діяльність Пилипенка як головного редактора Державного видавництва України (ДВУ), що друкувало тоді твори українських письменників різного профілю. У списку видавничої діяльності Пилипенка числиться також пост відповідального секретаря Федерації радянських письменників України, голови редколегії періодичного літературознавчого журналу *Літературний архів*, відповідального редактора низки наукових видань творів українських класиків, перекладача й укладача *Антології білоруської поезії в українських перекладах* та *Антології української поезії в російських перекладах*, представника від України на Першому Всеслов'янському конгресі філологів у Чехословаччині в 1929 році.

Працездатність Сергія Пилипенка була феноменальною. Він міг працювати цілі ночі без перерви, випалюючи за ніч кілька пачок цигарок (коли кінчалася одна цигарка, він від неї відразу запалював нову), в наслідок чого мав безнадійно прокурені легені. Його улюбленим мотто було:

Работать руками,
Работать умом,
Работать без устали
Ночью и днем!

Про літературну спадщину Пилипенка написано небагато. Звичайно, жанр байки не дуже високо ціниться літературною критикою. На це натякає сам байкар-Пилипенко у байці "Стара байківниця":

Побачиш байківницю,
Ти не кажи — дурниця,
Бо пригадай, мій любий,
Як кажуть старі люди:
— "Співай пісень!" —
"Не вмію!"
— "Кажі байки!" —
"Не смію!"
Чого ж то воно так
Прикинувся той ляк?

У кінці двадцятих — на початку тридцятих років серед критиків точилася дискусія з приводу цього старого, колись дуже поважаного в українській літературі жанру. Тоді, за словами сучасного критика Віктора Косяченка, "немалої шкоди завдавали байці пролеткультівські вульгарно-соціологічні збочення у виступах певної частини критики". Пилипенкова *Байківниця* була першою

збіркою байок в українській радянській літературі, і саме це словенеологізм увійшло до літератури. Сергій Пилипенко писав не тільки байки, але й оповідання та військові нариси, проте він вважав байки своїм справжнім внеском в українську літературу. Він не раз казав: "Якщо моє ім'я будь-коли ввійде до історії української літератури, то як байкаря".* При цьому він згадував, як колись поет Олесь радісно привітав його літературний дебют, надрукувавши байку "Воли", і сказав, що "Нарешті українська література одержала нового талановитого байкаря".

Між іншим, за цю байку Сергій пізніше постраждав: її було тлумачено як вияв анархізму і пропаганду проти колективізації. Тому що її тепер не передрукуюють, наведу її повністю:

Сергій Пилипенко

ВОЛИ

Помер старий господар,
і майно
До сина молодого
перейшло.
Побачивши волів, сусід
гука:
— "Радієте, мабуть?
Тепер вже батого
Старого вам забуть
Прийдеться,
Зазнати кращого життя
Нарешті доведеться".
— "Кажіть! Хіба нам не знаття, —
Волова одповідь була: —
Що в молодого козака
Занадто замашна рука?
Нехай другий господар буде:
Волова доля —
Лиха неволя,
І нас батожить не забуде".

От-от і знай, мій друже,
Що всяка влада пужить.

* У 1963 році, після Сергієвої посмертної реабілітації, вийшла невелика збірка його байок та оповідань під назвою *Байки та оповідання*, але, на жаль, ті оповідання, які сам Сергій уважав за найкращі, не були туди включені.

А щоб не мати зовсім влади,
Гуртуйтесь у Всесвітню Раду.
Самі трудящі — геть панів!
І не будемо за волів.

"Байківниця", Харків, 1925.

Отже, сьогодні приємно читати, що "Одним із найпомітніших зачинателів жанру байки в українській радянській літературі справедливо вважають Сергія Пилипенка". Віктор Косяченко у своєму критичному нарисі "Українська радянська байка" присвячує Пилипенкові багато місця. При цьому він підкреслює оригінальність сюжетів та мистецьких засобів пилипенкових байок, зокрема введення нових алегоричних персонажів, нової ритміки (хорею, строфіки). Підсумовуючи, Косяченко пише: "Байкарська практика С. Пилипенка значно розширювала фронт формальних шукань в українській байці тих часів".

Щодо ідейної спрямованості його літературної та громадської діяльності, то, безперечно, вона була просякнута глибоким переконанням у справедливості ідей комунізму. Він дійсно хотів, як згадує Романовська, "щоб його плужани виростали... апостолами соціалізму й майбутнього комунізму". Сергій був переконаний інтернаціоналіст, хоч, звичайно, з глибокими українськими симпатіями. І хоча він визнавав марксистську теорію класової боротьби, в глибині душі він був ідеалістом і гуманістом чистої води. Він мріяв про "всесвітню комуну", суспільство, об'єднане взаємною любов'ю, згодою, де панує повна свобода, таке суспільство, про яке мріяв і його улюблений поет Тарас Шевченко, кажучи "і буде син, і буде мати, і будуть люди на землі".

Комунізм здавався йому правильним шляхом для досягнення цієї шляхетної мети, але він любив український народ — і його обвинуватили в націоналізмі, стремів до повної свободи особистості — і йому приписали анархізм, любив усіх людей — і попав у "ідеалісти", "абстрактні гуманісти", тобто антикомуністи. І за це заплатив життям.

В офіційних його життєписах читаємо, що народився Сергій Володимирович Пилипенко в Києві у 1891 році в родині народного вчителя, який походив з безземельних козаків. Згідно з однією версією, батько Сергія був народовольцем і займався революційною діяльністю, а з другою — він тільки "мав революційний темперамент" і співчував ідеям партії Народня воля. Як би там не було, він не міг довго втриматися на одній посаді, служив по різних установах і, нарешті, одержав "вовчий білет", тобто вважався за "неблагонадійно:о" і не мав права працювати в державних установах. Родина почала бідувати, і Сергієві довелося йти

заробляти на хліб. У родині було четверо дітей: три брати — Сергій, Юрій та Борис — і сестра Людмила. Сергій був найстаршим і від батька успадкував незалежний спосіб мислення. З тринадцяти років він читав нелегальну соціалістичну літературу, включаючи твори Драгоманова та Франка, а також захоплювався ідеями анархіста Кропоткіна, які згодом у нього цілковито вивітрилися.

Середню освіту Сергій отримав у Києві, в Першій Київській гімназії, тій самій, в якій у той час учився Паустовський, тільки клясою нижче. Сергій згадував гімназійну атмосферу й тих самих учителів, що їх пізніше описав Паустовський у своїх спогадах. У Сергія рано виявилися літературні здібності й, закінчивши гімназію, він поступив до Київського університету на філологічний факультет. Він цікавився слов'янським фолкльором і написав дослідження про сербський епос — тут, можливо, грав ролю інтерес до предків матері — сербів, які переселилися до Росії за часів Катерини II.

В університеті Сергій вступив до студентської організації соціалістів-революціонерів. Йому доручили розповсюдження нелегальної літератури, і коли це викрилося, його виключили з третього курсу університету й вислали з Києва. Опинившись у місті Боришполі, Сергій улаштувався на посаду народного вчителя й викладав історію, літературу, психологію та логіку. При цьому він продовжував брати активну участь у діяльності місцевої організації есерів. Коли почалася війна 1914 року, Сергій, за дорученням партії, поїхав добровільцем на фронт, щоб вести пропаганду серед солдатів. Він був на Ризькому фронті, а коли фронт розпався, повернувся до Києва. Це було саме напередодні гетьманського перевороту. Разом з іншими есерами він брав участь у боротьбі проти гетьмана, попав у полон і просидів три місяці у в'язниці. Коли українські соціалісти знову прийшли до влади, Сергій був у перших лавах як член ЦК есерівської партії. Ще на фронті він почав редакторську працю в газеті соціалістів *Український голос*, а відтак став редактором *Народної волі*.

Незалежна Українська Республіка проіснувала недовго. Більшовики кинули на Україну багатотисячну армію й окупували країну. В Київ увійшла Червона армія. Як і перед Голубовичем, перед Сергієм постало питання: як бути? з ким бути? Разом з певною частиною українських соціалістів Сергій вирішив приєднатися до Комуністичної партії. У 1919 році він став членом УКП як "боротьбист". При цьому він продовжував газетарську працю: був призначений технічним редактором газети *Більшовик* і згодом став членом її редколегії. Але вир громадянської війни знов захопив його й примусив взяти до рук гвинтівку. Він воює на фронтах проти Денікіна та поляків. Нарешті війна скінчилася, й Сергій повернувся до редакторської праці: редагував газети *Вісті* й *Комуніст*, працював у видавництвах "Книгоспілка", "Червоний

шлях" та ДВУ. В 1922 році він очолив ініціативну групу створення Спілки селянських письменників "Плуг" і був незмінним головою цієї спілки до її ліквідації. Одночасно Сергій був редактором *Селянської правди*, в редакції якої ми й зустрілися.*

Сергій був високий на зріст і мав чудову будову тіла — в студентські роки він часто позував мистцям. Він любив займатися легкою атлетикою, чудово плавав і не раз рятував потопаючих: пригадується, що він мав дванадцять медалів за рятування потопаючих. Досить було нам поїхати кудись на річку купатися, як хтось обов'язково починав тонути і Сергій його витягав.

Крім плавання Сергій також захоплювався марадонським бігом. Коли він був студентом, то часто бігав з товаришем навпередки, змагаючись з кіньми-рисаками на вулицях Києва. Пам'ятаю, він сміючись розповідав, як одного разу біг отак і випередив візника, що їхав рисаком. Цим він перелякав стареньку бабусю, яка почала хреститися, побачивши таке диво. Марадоном Сергій з приятелем займалися і взимку, при чому не лише задля спорту, але й тому, що не мали зимового пальта.

Хоч у Сергія, як і в багатьох студентів, було обмаль грошей, йому ніколи не спадало на думку гемблювати. Та одного разу товариші затягли його на іподром подивитися на кінські перегони. Почали намовляти поставити на якогось коня: "А може пощастить і виграєш тисячу рублів?" Сергій для жарту поставив одного карбованця на найбільш непоказну коняку. Почалися перегони, і раптом усі зі здивуванням побачили, що його коняка починає всіх випереджувати. Вона прибїгла до фінішу першою і — впала на землю мертва... Сергій був єдиний, хто поставив гроші на цього коня і виграв велику суму (не пригадую скільки). На ці гроші він винайняв яхту й поїхав з товаришами Дніпром — з оркестрою, випивкою та смачною їжею.

Займався Сергій і французькою боротьбою та іншими видами спорту. Ці фізичні вправи згодом дуже стали йому в пригоді. Під час Першої світової війни в бою він був поранений однією кулею в чотирьох місцях: куля пройшла крізь руку, увійшла в груди, простреливши легені, і вийшла через спину. З усіх чотирьох ран цебеніла кров. Його шинеля швидко набрякла кров'ю. Сергій не знав, скільки часу він пролежав на землі непритомний, але нарешті почув голоси санітарів, які шукали живих серед забитих. Санітари наближались, але побачивши Сергія подумали, що він забитий і почали відходити. Тоді він зібрав останні сили, натиснув курок револьвера, якого тримав у руці, й вистрілів. Санітари підбігли, підібрали його й відвезли до військового шпиталю. Там лікарі негайно оперували його, при чому не могли вийти з дива, як його

* Пізніше авторка одружилася з Сергієм Пилипенком.

організм зміг витримати таку втрату крові: він загубив майже дві третини крові. Пізніше з ним трапився ще один випадок, коли sportive тренування й витривалість врятували йому життя. Того разу він проспав на холодній вогкій землі цілу ніч і схопив двобічне крупозне запалення легенів. Лікар сказав його матері, що наступної ночі в нього буде криза, і мало надії на те, що він цю кризу перенесе. Сказавши це, лікар вийшов, а мати не хотіла примиритися з таким вироком. Вона сіла біля ліжка сина і з усією силою материнської любові почала впевняти його, що він житиме. І знову сталося чудо: Сергій витримав кризу й залишився жити.

Про свої військові враження Сергій розповідав мало. Казав тільки, що він ніколи свідомо не цілив у "ворога", але одного разу змушений був вистрілити впритул і вбити солдата-німця. Німець несподівано з'явився в кількох кроках перед ним, і питання стояло руба: або він уб'є солдата, або сам буде вбитий. Сховавшись за дерева, вони почали двобій, і Сергій убив німця наповал.

Військові враження Сергія відбилися в його оповіданнях, що ввійшли до збірки *Тисячі в одиницях* та в його "Військовому щоденнику".

Такою змальовується постать Сергія Пилипенка з його власних спогадів, які я від нього чула.

ЗВЕРНЕННЯ УЧАСНИКІВ ХАРКІВСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ,
ПРИСВЯЧЕНОЇ ПРОБЛЕМАМ ФУНКЦІОНУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

До свята рідної мови в м. Харкові
8 грудня 1988 року

Ми, громадяни м. Харкова і Харківської області, члени Товариства "Спадщина", викладачі та студенти харківських навчальних закладів, науково-проектних, дослідних і проектних інститутів, працівники науки і культури, робітники і службовці харківських заводів, представники харківських відділень творчих спілок, Українського фонду культури, працівники комсомольських та молодіжних організацій м. Харкова та області, що зібралися в ХДУ на конференцію з проблем функціонування української мови та культури в плані "Свята рідної мови", ЗАЯВЛЯЄМО:

Ми вважаємо, що національні мови та культури є історичним та еволюційним набутком людства, духовною сферою його існування і повинні охоронятися законом, державою нарівні з охороною біолого-географічного середовища у відповідності з нормами сучасного міжнародного права.

Ми глибоко стурбовані тим, що українська мова, культура адміністративно репресивними заходами витіснені майже з усіх сфер сучасного життя, з навчальних і культурних закладів, з більшості ВУЗів, шкіл і дитячих садків. Від нашого народу забирають його майбутнє — наших дітей.

Незважаючи на перебудовчі часи і трирічні заклики та прохання громадськості, письменників, широких кіл інтелігенції, становище з українською мовою і культурою мало змінюється.

Процес переведення українських шкіл на російську мову навчання продовжується й за часів перебудови. Так, за останні два роки русифіковано, в угоду невеличкій групці приїжджих, українську школу на 400 дітей в старовинному козацькому селі Черкаська Лозова під Харковом і школу ч. 1 в Деркачах під Харковом, школу в м. Кам'янську; під загрозою школа ч. 3 в м. Богодухові та інші. З чотирьох нововідкритих шкіл у Харкові в 1988 р. — жодної україномовної.

Сотні українців м. Харкова хотіли, але не мали практичної змоги віддати своїх дітей вчитися рідною мовою. Українських шкіл у містах як не ставало колись, так і нема тепер. Викладанню української мови в школах нема сприяння, для багатьох викладачів у

містах продовжують існувати умови фактичної обструкції, безперспективності.

Курс освітніх органів на створення лише окремих українських класів себе не виправдовує. В кожному районі міст і обов'язково на новобудовах необхідно створювати нові цілком українські школи і концентрувати в них усіх, хто хоче вчити дітей рідною мовою. Деякі керівники Харківського міськкому партії з 1986 року продовжують домагатися переведення української газети *Вечірній Харків* на російську мову, в тому числі і її редактор.

1986 року в Харкові ліквідовано й досі не відновлено українську інформатику в метро. На вулицях міста "тихою сапою" побільшало російськомовних вивісок і написів.

Продовжує діяти положення про звільнення дітей від вивчення української мови в школах, що, з одного боку, є дискримінацією і приниженням українського народу та його мови на власній території, а з другого боку сприяє шовіністичним, антиукраїнським настроям.

Практично суцільна русифікація вищих учбових закладів позбавляє український народ національної інтелігенції, обезглавлює його духовно.

Нас турбує також те, що на території України, крім росіян, інші національні меншості (євреї, вірмени, білоруси, татари, греки та інші) не мають своїх шкіл, театрів, газет та журналів рідною мовою, не мають своїх національно-культурних закладів та об'єднань. В такому ж становищі знаходяться близько 6 млн. українців, що проживають за межами України в СРСР.

Ми змушені констатувати, що деяка частина вищих партійних і державних осіб УРСР займає пасивну позицію щодо реального поліпшення української мови та культури, зволікає з діловим вирішенням накопичених проблем.

Ми усвідомлюємо, що не всі питання, які накопичувалися впродовж десятиліть, можна розв'язати швидко. Національні питання можуть бути розв'язані лише в умовах демократичного плюралістичного суспільства, накресленого в рішеннях XXVII з'їзду КПРС та XIX партконференції, яким ми висловлюємо свою повну підтримку.

Але ми не можемо погодитися з тим, що вирішення ряду питань відродження української мови та культури зволікається, гальмується або вирішується формально, напівзаходами, часом неефективно.

Лише з 1988 року намітилися деякі позитивні зміни, зокрема і в нас у Харкові. Але цей процес ще в зародку, йому ще мало сприяння.

Ми, що зібралися сьогодні на конференцію, заявляємо:

Досить балачок і обіцянок! Досить запевнень у підтримці

перебудови! Ми хочемо самої перебудови! Нам потрібні практичні, конкретні заходи для відродження української мови і культури!

Всебічно обговоривши назрілі проблеми функціонування української мови та культури, а також мови та культури інших народів, що живуть на Україні, КОНФЕРЕНЦІЯ ПОСТАНОВЛЯЄ:

1. Підтримати вимогу Спілки письменників та широкої громадськості України прийняти Закон УРСР про надання українській мові статусу єдиної державної мови Української РСР при проголошенні та права культурно-національної автономії усім національностям, що проживають на території УРСР.

2. Зважаючи на те, що на території Української РСР російській мові та культурі забезпечено статус найбільшого сприяння у розвитку та функціонування, проголосити і забезпечити українській мові та культурі, а також мовам і культурам національних меншостей на території УРСР статус ДЕРЖАВНОГО СПРИЯННЯ І ДОПОМОГИ у відродженні з боку Верховної Ради, Ради Міністрів УРСР та Політбюро ЦК КПУ.

3. Протягом 1989-1991 років належно підготувати і перевести на українську мову навчання не менше половини існуючих дитсадків у містах на території УРСР.

4. Всі нові школи та дитсадки, що відкриваються на Україні, починаючи з 1989 року, повинні бути з українською мовою навчання.

5. Оскільки за останні десятиліття більшість українських шкіл, середніх і вищих учбових закладів адміністративно-примусовими заходами були переведені на російську мову навчання, вважаємо необхідним належно підготувати і протягом 1989-1991 років перевести (повернути) їх знову на українську мову навчання.

6. Просити Політбюро ЦК КПУ, Раду Міністрів УРСР і Верховну Раду УРСР провести відповідну кадрову реорганізацію відомств освіти та культури, зокрема на місцях, зорієнтувавши усіх працівників цих відомств на шлях перебудови не на словах, а на ділі.

7. Вважати необхідним відмінити інструкцію, що дозволяє звільняти від вивчення української мови в школах, дитсадках, технікумах чи ВУЗах на території УРСР.

8. Вимагати від Міносвіти УРСР ввести обов'язкове складання екзаменів з української мови та літератури абітурієнтами при вступі до навчальних закладів усіх рівнів і профілів (ВУЗи, технікуми, школи, курси, училища).

9. Беречи до уваги, що викладачам російської мови та літератури була встановлена 15 % доплата за викладання російської мови на Україні, просити Уряд УРСР встановити 15% доплату викладачам української мови та літератури в навчальних закладах міст на території УРСР, починаючи з 1989-90 навчального року.

Ми закликаємо всіх українців та представників національних

меншостей на території України піднятися на захист своїх національних прав, гарантованих Договором про створення СРСР і Конституцією СРСР. Противники перебудови нам їх добровільно не повернуть. Ми повинні повернути їх собі самі, своєю солідарністю, своєю громадянською позицією, керуючись рішеннями XIX партійної конференції.

Пам'ятаймо прекрасні слова чесного росіянина, демократа письменника Віктора П. Астаф'єва: "Без мови, без культури народу нема. Втратити це ви не маєте права, бо втрата такої культури, такої мови, пісні, як українська, неминуче відіб'ється катастрофічно й на розвитку інших культур. Бережіть свою мову, свою культуру, свою індивідуальність. І будьте мужніми!"

Прийнято конференцією 8 грудня 1988 р.

М. ДРАЙ-ХМАРА ПРО ЛИСТ МАКСИМА ГОРЬКОГО ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

8. IV. 27.

Одержав сьогодні копію з листа М. Горького до "Книгоспілки".
Ось зміст цього надзвичайно цікавого й поучального для українців документа:

"Шановний Олексію Андрійовичу, я категорично проти скорочення повісти *Мати*. Мені здається, що і переклад цієї повісти на українське наріччя також непотрібний. Мене дуже дивує той факт, що люди, ставлячи перед собою одну і ту ж ціль, не тільки утверджують різницю наріччів — намагаються зробити наріччя «мовою», — але ще й пригнічують тих великорусів, які опинилися на становищі меншости в області даного наріччя. При старому режимі я посилено протестував проти таких явищ. Мені здається, при новому режимі слід би прагнути усунути все те, що заважає людям допомагати одне одному. А то виходить курйозно: одні прагнуть створити «всесвітню мову», інші ж діють якраз навпаки. О. Пешков".

Це слова М. Горького, що належав колись до лівих угруповань і до певної міри репрезентував ліберально настроєні кола російської дореволюційної інтелігенції. Що ж говорити про інших! Ось де справжній, непідроблений, невігаданий шовінізм, а в нас намагаються пошити всіх українців в шовіністи через те тільки, що вони українці. Стара, як світ, і нудна, як мітингова промова, історія, а проте з "історією" цією ми ніяк не можемо розпрощатися. З "наречия" ми хочемо зробити "язык"! Який жах це для російського інтелігента! Йому так не хотілося б випустити нас з своїх лабет, втрачати ласий шматок, що не має охоти сам лізти в пельку! Для цього він ладен навіть збрехати, пустивши чутку про "угнетенных великоросов". На думку Горького, українці, будуючи спільно з москалями Вавилонську башту (бо що ж таке "всемірний язык", як не Вавилонська башта?), повинні зректися і своєї мови, і своєї культури, що їх створив 40-мільйонний народ протягом тисячоліття, для того тільки, щоб не заважати своїм "братьям". Ні, якраз оцей російський, старорежимний, невмирущий шовінізм заважає людям допомагати одне одному, а зовсім не те, що українці роблять, чи вже й зробили з "наречия" "язык".

8/IV 217

Одержав свободу кондозієста М. Горького
до «Книжництва». Об змісті цього надруковано в
оголошенні поштового дня українців Документа: «Уважно
своїй Алексій Андреевич, я католицески протів сохр
щенія повісті «Матер». Мит качества, тит и перевод
той повісті на українское картине тоже не нужен
Меня очень удивляет тот факт, тит люди, піваян
перед собою одну и ту же тит, не тільки чівер
відомою різнице картій — стріляють етлатів ка
ртіне «матер» — но еще и узнешатот тит великоросов
которые оутілих левшинством в області Давного ко
ртію. При сшаром речітій я пошимо протістивав
протів таких явленій. Мит качества при новом
речітій стіверав би стіраштіт і устремленю все
тто літшій титлі пошотіт Друг Другу. А то
выходат курьезо: одни стріляють «содатів, всемірній
ярок», другие же стісильноу как раз наоборот. А.
Губков.»

Це слова М. Горького, що належат камиш до
лівих угузувані і до тевної митри Репрезентіт
кав ліберально камишові кома російської Горьков.

Уривок з листа М. Драй-Хмари

50-ТОМНЕ ЗІБРАННЯ ТВОРІВ І. ФРАНКА В ОЦІНЦІ СЬОГОДЕННЯ

Зиновія Франко

У порівнянні з двома попередніми багатотомними виданнями (1924-1929 і 1950-1956 рр.) п'ятдесяти томне зібрання творів Івана Франка (Київ: "Наукова думка", 1976-1986) є насамперед набагато об'ємніше, бо вміщує, крім художньої оригінальної і перекладної спадщини, корпус літературознавчих і різногалузевих наукових праць та багатющу епістолярію. Воно і більш досконале як щодо композиції та коментування, так і щодо текстологічних та мовно-правописних принципів. Воно науково-критичне насамперед із-за своєї неповноти і композиції, але академічне своїм науковим апаратом.

Наукові засади видання були опрацьовані колективом учених Інституту літератури АН УРСР. Ці засади, як можна судити, оглядаючи зроблене з позицій цілості і з перспективи часу, були найоптимальнішими, хоч і не безуразливими, бо при всіх вимогах того періоду, коли творилися, все ж забезпечили появу всього найціннішого із спадщини Франка-письменника, вченого і громадського діяча (через епістолярію).

Основним принципом зібрання був профільний. Звідси й поділ на чотири серії. В межах кожної серії — хронологічний за винятком поетичних збірок, композиція яких не порушувалася, і праць з історії української літератури, які зібрані в одному томі.

Оскільки зібрання неповне, відбір текстів був неминучим. За виробленою редколегією настановою, при відборі не міг бути пропущений жоден твір, цінний з погляду ідейно-естетичного зростання і вияву Франка як письменника і з погляду світоглядного та науково-концептуального його вияву як вченого. Не могла бути пропущена жодна з тематичних і жанрових граней його оригінальної і перекладної творчості. Не могла не ввійти жодна з програмних статей і фундаментальних праць та статей з авторськими оцінками. У такому ключі добір текстів був в основному і забезпечений, але ці вихідні настанови давали простір і для певного суб'єктивізму, який в окремих випадках і спрацював. Так, не потрапила до зібрання у свій час надто відома, нашуміла і в дечому виклична стаття "Поет зради", в якій в ідейно-політичному ключі потрактований був мотив зради, піднесений на п'єдесталь

патріотизму в поетичній творчості А. Міцкевича. Ця стаття написана в 1897 р. в наслідок, за словами польського дослідника М. Купльовського, "сплетіння цілої низки суспільно-політичних явищ, характерних для галицьких міжетнічних стосунків",¹ як осуд політики "більшої вигоди" і тактики переблокування, яку продемонструвала польська демократична ("Людова") партія під час виборів в австрійський сейм. Її появу виправдовував мотив написання, але з літературознавчої точки зору ця стаття була концептуально необґрунтованою, а звідси й несправедливою.² Стосовно генези концепції, яка у статті дістала втілення, то вона сягає польського літературного ґрунту, думок окремих польських літературних критиків про домінантність мотиву зради в поезії Міцкевича і врешті думки Ю. Словацького, який характеризував поему А. Міцкевича "Конрад Веленрод" як таку, з появою котрої "до веленродизму як зради була введена певна методичність".³

У свій час стаття "Поет зради", зачіпаючи національні почуття поляків, була піддана гострій і нищівній критиці. Однак сьогодні, з перспективи часу, вона сприймається у всьому комплексі тих факторів, які спричинили її появу, і якихось негативних емоцій не викликає. Саме тому М. Купльовський, не боячись образити національні почуття поляків і без наміру нагадувати про помилкові чи неприємні для поляків положення цієї статті, опублікував її у 1979 р. у підготовленому ним збірнику "Iwan Franko, O literaturze polskiej". Це вже відкривало двері для її включення в останнє зібрання з відповідним науковим осмисленням, оцінкою і коментарем. Проте цього не сталося, а це — на шкоду справі, бо замовчування очевидного факту не так сприяє зміцненню міжлітературних взаємин, як вселяє недовір'я в їх ширість і правдивість.

При доборі текстів виявилися прикрі й недоречні пропуски і врешті такі, які за існуючих тоді умов (а зібрання готувалося від 1970 до 1985 року, в епоху, коли живучими були вульгарно-соціологічні підходи до оцінок творів художньої літератури, в епоху, коли діяли певні догматичні настанови, а по інерції схеми й обмеження та волонтаристичні рішення, які рекламаціям не підлягали) були передбачуваними, хоч не завжди не неминучими. Деякі сталися не з вини редколегії. Це твори "єврейської тематики", твори з циклу "Україна", статті з соціально-політичних питань чи марксистської ідеології, хоч в останніх були тільки певні міркування з приводу тих чи інших положень, а не критика ідеології. Збіднення першої теми б'є по інтернаціональних поглядах Франка, двох інших — по національно-патріотичних.

Адже незаперечною, а звідси й усталеною, можна вважати думку про принципову стійкість і послідовність інтернаціоналістичних поглядів І. Франка і про різноаспектність їх виявів. На її користь говорить багато що, в тому числі тематика, а з нею й

джерела численних його поетичних творів (цикли віршів із збірки "Мій ізмарагд", "Semper tiro", поеми "Похорон", "Мойсей", легенди "Цар і аскет", "Смерть Каїна"). Її засвідчує і наявність у прозових творах позитивних героїв неукраїнців, яким автор співчуває чи з якими солідаризується ("До світла", "Цигани", "Лель і Полель"), її підтверджує амплітуда творів, написаних за мотивами чи сюжетами світової літератури (поеми *Лис Микита*, *Пригоди Дон Кіхота*, *Абу-Касимові капці*) та діяпазон його літературознавчих зацікавлень (студії із серії "З чужих літератур", дослідження письменства стародавнього слов'янського, античного та індійського світів). За неї промовляє і різномовність творчої діяльності Франка (писав він художні, публіцистичні, наукові твори та листи польською, німецькою і російською мовами, друкувався за життя ще й чеською та угорською, переклади на які авторизував) і нарешті географія його літературних та наукових взаємин (а вона охоплює всі слов'янські землі і виходить за їх межі). Все це очевидні свідчення. Крім цих зовнішніх культурологічних показників, інтернаціоналізм виявляє й духовна пов'язаність письменника з європейським літературним процесом, з його явищами і віяннями. Власне значення Франка як літературного феномена окреслюється найбільш рельєфно в контексті європейської духовної культури, в перегуках або відображеннях її ідейно-політичних концепцій, в сходженнях чи розходженнях з художньо-естетичними течіями, напрямиами. Так само в контексті тодішніх гуманітарних наук програмується коло його наукових інтересів, вимірюється традиційність і новаторство висовуваних ним положень та тверджень, як і, врешті, обґрунтованість його наукових пошуків і цінність знахідок.

У цьому інтернаціоналістському світобаченні у Франка не було першорядних і другорядних справ, бо будь-яка, здавалось би дрібна справа, кричуща несправедливістю свого соціально-політичного і національно-культурного статусів, розглядалася ним як складова частина тієї проблеми, яка вимагала чи то громадського втручання, чи то державного розв'язання. Не існувало для нього великих і малих справ, як і великих та малих народів, літератур і мов з обов'язковою компліментарністю в адресу перших і у крайньому випадку співчутливістю в адресу других, бо розвиненість, а звідси й культурний рівень національних літератур і мов визначав він не за кількісними даними, а за вагомістю національно специфікованого вкладу кожного з народів у скарбницю духовних надбань людства.

У світлі цього вилучення (чи не включення) зі зібрання творів на єврейську тематику виявилось чи не найбільш недоречним. Ті поодинокі з цієї тематики, які потрапили у зібрання, не дають належного уявлення про її опрацювання Франком. А вона у нього висвітлена досить різнобічно і представлена різножанровою продук-

цією. Насамперед це вірші з циклу "Жидівські мелодії". Їх вісім, але в останньому багатотомному зібранні вміщено тільки чотири з них ("Сурка", "У цадика", "З любові", "По-людськи"). Чотири пропущені вірші написані за мотивами пісень, казок і оповідань, складених євреями Підгір'я після організованих царською охранкою єврейських погромів, що хвилею прокотилися по Наддніпрянській Україні в 1881 р. Записи цих пісень і оповідань потрапили до рук Франка, і він використав їх як сюжети для своїх поетичних творів. До опрацювання цих сюжетів він підійшов з позицій непримиренности до будь-якого суспільного зла і не без фахового інтересу до народної творчости єврейської бідноти, такої ж гонимої і переслідуваної, як і українська (а єврейським фолкльором він цікавився, доказом чого є хоча б його студія "З поля фольклору. Жидівська війна"). А з тією біднотою підгірські селяни-українці перебували у постійних контактах і з нею солідаризувалися за суто соціальними параметрами.

Треба сказати, що в радянський час ці твори вже друкувалися у 30-томному ("Книгоспілчанському-Рухівському") виданні, у його 21-му томі, яке, правда, готувалося в іншу епоху і тому не у всьому може служити мірилом, але для історії проходження текстів має всі підстави бути, якщо не вимірним, то принаймні інформативним.

Можна назвати ще й позазбіркові гумористичні вірші про Швінделеса Пархенбліта в його різних фабульних перипетіях, що складають цілий цикл віршів, який теж не знайшов дороги до цього зібрання.

Через такий же фільтр пропущено й поетичні переклади. Так, у зібранні не знайшлося місця для перекладу окремих частин поеми Я. Врхліцького "Бар-Кохба", темою якої послужило повстання у Римській імперії палестинських євреїв, яке відбулося в 133 р. по Хр. Не потрапили до 50-томника й переклади віршів М. Розенфельда "Моя пісня" з циклу "Пісні гетто" і "Пісня робітників", твори співзвучні своєю ідейною закличністю з Франковими "Думами пролетарія".

Та ж неповнота помітна і в другій та третій серіях цього зібрання. До другої не ввійшли рецензії на *Енциклопедію юдаїстики* і на п'єсу Г. Зудермана *Загибель Содоми*, а до третьої, яка присвячена науковим працям з економіки, історії та філософії і яка складається фактично з шести книг, не ввійшло принаймні дев'ять праць того ж тематичного амплюа. Пощастило тільки одній — "Нові дослідження над найдавнішою історією жидів". Натомість невключеними виявились такі як "Питання жидівське", "Мозес Мендельсон — реформатор жидівський", "Мої знайомі жиди", "Жиди про жидівське питання", "Єврейська держава" (рецензія на книгу Т. Герцля), "Папа про ритуальні злочини", в останній з яких розглядається звернення папи до німецького духовенства у справі переслідування євреїв, і

нарешті знаменита стаття "Семітизм і антисемітизм в Галичині", що була вагомим словом українця в обговоренні єврейського питання, яке велося наприкінці XIX ст. на сторінках тодішньої різномовної преси Австро-Угорщини. У цьому обговоренні було чимало контроверсій і тенденційності, національної пихи та обмеженості, з одного боку, і суб'єктивізму та нерозуміння справи, з другого. Франко виступив з позицій демократа і перекоаного соціяліста, тобто з позицій правди й громадянської мужности, в дечому навіть виключної, але разом з тим такої, що не суперечила ідеології соціяльної справедливості.

Повторюємо: вилучення цих творів — це певна втрата для видання, і її було запропоновано якось відшкодувати. Ці твори могли б побачити світ або в додаткових томах, або у псновленому виданні *Літературної спадщини* — виданні хоч і вузько-профільному, але водночас єдиному, яке може своїми томами продовжити 50-томне зібрання творів І. Франка.

Інтернаціоналізм Франка йшов у парі з його глибокими національними почуттями, з національним патріотизмом, без якого він і немислимий. Ці два почуття, а звідси й напрями діяльності, були злиті в нього в єдиному творчому обличчі. Збіднення будь-якої з тих двох граней є уневиразненням його різногранної індивідуальности.

При доборі текстів, які представляли Франка в його національно-патріотичних почуттях, редколегія ніяких обмежень, "скорочень і виправдань" робити не плянувала. І все ж таки певне збіднення відбулося. Не обійшлося тут без "моделі" 20-томника. Від цього і пішли ті ж самі скорочення у збірці "З вершин і низин." І знову за межами опинилися ті ж три вірші з циклу "Україна": "Не пора", "Ляхам", "Розвивайся ти, зелений дубе" і та ж поема "Великі роковини", написана до 10-річчя *Енеїди* І. Котляревського.

З тих чотирьох поетичних творів, ідейно-політична плятформа яких в цілому ніяких застережень викликати не може, тільки перший дає підстави для певних роздумів. Але не через свій зміст, а по суті із-за одного слова. В цілому в ньому висловлені українські державні ідеали, яким Жовтень дав простір для реалізації, але в одній із строф серед ворогів України називається "москаль". Під цим народно-розмовним етнонімом, як це ясно для всіх, розуміється самодержавна царська Росія, а не та передова Росія, яку Франко відмежовував від офіційної і з якою солідаризувався. Власне наявність слова "москаль", до речі, успадкованого з української романтичної поезії й Шевченка, дала привід політичним противникам Радянської України взяти цей вірш на своє ідейне озброєння і оголосити текстом свого національного гимну. Факт немаловажний, але й не визначальний для замовчування цього вірша.

Доводиться пошкодувати, що у 50-томне зібрання не потрапили і ті твори, яким колись навішувався ярлик немарксистських чи помилкових (як, наприклад, статті "До історії соціалістичного руху"). В радянському літературознавстві портрет Франка супроводжувався тими "неправильностями", але супроводжувався досить поверхово, здебільшого з позицій обачности. Тим часом ці т. зв. помилки, якщо вони взагалі помилки, повинні розглядатися як факти історії і в їх тодішній інтерпретації, що ні замовчуванню, ні підправленню, ні тим більше осудженню не підлягають. Навіть, якщо окремі Франкові трактування тодішніх економічних чи філософських вчень чи суспільних фактів з донедавна ортодоксальних позицій сприймалися як помилкові і якщо вони такими й були в контексті піків суспільно-політичного мислення епохи (хоч і це досить сумнівне), то сьогодні, в епоху плюралізму думок, їм належить дати нову оцінку, що частково й робиться. Сама ж спроба публікації творів (чи місць у творах), які ще донедавна сприймалися "ортодоксами" як виклик усталеному, сьогодні, в умовах гласности, не може викликати ніяких застережень.

Власне тому, починаючи з 45-го тому (крім 46-го, який вийшов раніше), світ побачили такі твори (чи місця з них), які раніше кваліфікувалися як "крамола". Це праця "Що таке поступ", листи до М. Грушевського та інших. А у причинах, що викликали появу тих чи інших хибних міркувань чи висловлень, розібратися, врешті, не складно, а розібравшись, і пояснити. Їх висвітлення дасть змогу пересвідчитися, що вони ніякої тіні на Франка не кидають. Франко один і таким одним має представлятися не лише в радянському, а й в світовому літературознавстві, і так само у виданнях його творів.

Недоглядом можна пояснити пропуск у 50-томнику багатьох віршів, які друкувалися в 20-томнику або в різних пізніших виданнях. Їх 18.

Не зовсім обґрунтованими є пропуски — першої частини праці "Причинки до оцінення поезії Шевченка" та ряду публіцистичних творів. Проте тільки обсягом видання пояснюється не введення до нього таких фундаментальних праць як "Галицько-руські народні приповідки" у трьох томах та "Апокрифи й легенди в українських рукописах" у п'яти томах. Ці твори чекають окремих видань.

В цілому 50-томне зібрання — це підсумок колосальної дослідницької роботи вчених різних галузей суспільствознавства і передусім літературознавців, роботи, яка передувала підготові зібрання і супроводжувала його, і це досягнення української радянської текстології, яка на ниві франкознавства зуміла показати свої набутки і виявити вершини аналітичного мислення. Разом з тим цим виданням прокладається місток для наступного, за логікою речей в чомусь глибшого й вищого, а в чомусь тільки більш

доказового й ґрунтового, але неодмінно дальшого вивчення й дослідження спадщини великого Франка і продовження видання його творів у відповідних томах *Літературної спадщини*.

1. M. Kuplowski, "Poeta zdrady" у книжці "Iwan Franko, O literaturze polskiej" (Краків, 1979), стор. 71.

2. Г. Д. Вервес, *Адам Міцкевич в українській літературі* (Київ, 1955), стор. 175-189.

3. M. Kuplowski, там же, стор. 73.

4. Є. Кирилюк і члени редколегії. "Яким буде видання творів Івана Франка в 50-ти томах", *Літературна Україна*, ч. 94, 26 листопада 1968, стор. 2.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ, т. I, А-Г, Київ: Головна Редакція Української Радянської Енциклопедії ім. М. П. Бажана, 1988, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Дені Дідро, французький філософ і співредактор славетної *Encyclopédie* XVIII ст., так писав про мету цього видання: "Метою енциклопедії є зібрати по світі знання, передати його загальний плян людям, з якими живемо, а також тим, що прийдуть після нас, щоб труд минулих століть не виявився зайвим, щоб діти наші були краще поінформованими і щасливішими і щоб ми не померли без їхньої вдячності". Ця мета, не зважаючи на відмінність ідеологічних підтекстів багатьох енциклопедій, які появились від того часу, істотно не змінилася. Українські й україномовні енциклопедії, видані на Україні і за її межами, прагнули до подібної мети. Починаючи від *Украинского народа в его прошлом и настоящем*, першої тематичної енциклопедії, опублікованої у Петрограді 1914-1916 рр., і кінчаючи сучасними — *Енциклопедією українознавства*, *Українською радянською енциклопедією*, англomовною *Енциклопедією України*, *Енциклопедією української діаспори* і тут рецензованою *Українською літературною енциклопедією* — всі вони за своїми критеріями об'єктивності намагалися дати всебічну інформацію про Україну і зв'язаний з нею світ.

У серії специфічних енциклопедій та словників на Україні і поза нею енциклопедії про українську літературу не було. Українська література, в надто звуженому обсязі, була подана в *Літературній енциклопедії* з 1930-их років та *Малой літературній енциклопедії* з 1960-их рр. *Азбуковник: Енциклопедія української літератури* авторства Б. Романенчука, що появилася у Філядельфії в 1969-1973 рр., була складена за надто суб'єктивними упередженнями до окремих літературних явищ і авторів і тому, за висловом Дідро, "загального пляну" українського літературного процесу не визначила і не передала. Поява, отже, *УЛЕ*, першого із п'яти запланованих томів, оправдано супроводилася піднесенням зацікавленням і сподіванням. Хотілось вірити, що, нарешті, і ми маємо свою літературну енциклопедію. Чи виправдав цей том наші сподівання? Покищо відповідь на це запитання мусить бути амбівалентною: і так, і ні. Факт, що після 55 років драконівських ідеологічних втручань в історію української літератури *УЛЕ* розширила межі літературного процесу і потрактувала його синкретично, себто приєднала до нього проскрибованих письменників, проскрибовані поетичні напрямки, поза всяким сумнівом додатній. Нарешті літературознавець, любитель літературної творчості та й взагалі шанувальник поетичного слова на Україні може довідатися, що Олесь Бабій, Василь Барка, Богдан Бойчук, Емма Андіївська, Віра

Вовк, Володимир Винниченко, Святослав Гординський, поети, які жили і живуть за кордоном, були і є невід'ємною частиною української літератури; що Бориса Антоненка-Давидовича, Василя Бобинського, Олексу Влизька, Костя Буревія (Едварда Стріху), Миколу Вороного, Степана Бена, поетів, які ще вчора належали до категорії "неосіб", повернено українській літературі; що мистецькі напрямки, такі як авангард, барокко, веризм, не зведено до абсурду; що Михайло Грушевський, який хоч і "обстоював буржуазно-націоналістичну концепцію історії України", і Володимир Антонович, який хоч і "заперечував єдність історії розвитку українського і російського народів", були видатними представниками історичної науки на Україні. Все це похвальні аспекти *Української літературної енциклопедії*. Хочеться вірити, що наступні томи *УЛЕ* ще більше притуплять свій диференційований підхід до літературних явищ і тим максимально наближаться до мети, визначеної Дідро.

Але одночасно цей том *УЛЕ*, чи то по інерції застійного періоду, чи тому, що його автори занадто пильно "керувалися принципами марксистсько-ленінської методології і настановами КПРС", чи може тому, що писався він на зорі гласности, далеко не свобідний від явної і ледь прихованої тенденційности, від односторонньої селекції матеріялу та від несміливости сказати про людей і речі так, як воно насправді було. Ось декілька прикладів цих вад. Усі підсумкові чи, краще б сказати, реклямного типу статті про національні літератури, як австралійська, австрійська, аргентинська, бельгійська, болівійська, бразилійська і т. д., написані за надто сумнівної вартости шаблоном: реалізм — антиреалізм, перший з плюсовим, а другий з мінусовим означенням. Виходить, що у всіх цих літературах більш нічого не було, крім боротьби між "прогресивними" силами реалізму і "регресивними" — антиреалізму. Оглядові статті, навіть коли вони позбавлені оціночної спрямованости, глибшого пізнавального значення не мають, але коли вже вони чітко оціночні, то для літературознавства поготів зайві. Що значить, наприклад, таке твердження: "На творчості Арагона раннього періоду позначився вплив сюрреалізму". Воно не тільки неправдиве, воно зумисно оманливе. На творчості Арагона не тільки відбився сюрреалізм, він був її силовою субстанцією, за якою, за його словами, він змагав до "непередбаченої синтези конфліктних аспектів морального світу і перетворення всього в чудо". Сюрреалізм в його випадку, як і у французькій літературі взагалі, — явище центральне. Зводити його до маргінальної випадковости, до якоїсь аберації і є критичною аберацією.

За такою ж схемою чи шаблоном написана і більшість біо-бібліографічних персоналій. Виходить, що в іноземних літературах кожний гідний уваги письменник обов'язково прогресував від

якогось там декадентства до реалізму. Приклад: Шарль Бодлер. За персоналією *УЛЕ*, цей видатний французький поет "змальшовував життя великого капіталістичного міста з його різкими контрастами й суперечностями. Зробив значний внесок у розвиток реалізму у франц. і європ. поезії". При чому тут реалізм? Коли вже визначати його "Квіти зла" та "Малі поезії у прозі" якоюсь узагальнюючою концепцією, то більш придатними були романтизм та символізм. Його творчість підготувала ґрунт для творчости Рімба, Клоделя, Малярме та Пруста, поетів символістів, а не для творчости Фльобера, Гонкура та Золя, письменників реалістів. Або приклад з російської літератури: Константин Бальмонт, загально-визнаний як провідний символіст, представлений тут тільки як автор занепадницької поезії. Ні натяком не згадано його переклади Шеллі, Пов, Вальда, Кальдерона, Гавптмана, його теоретичні нариси про поезію. Створити менш-більш правдивий образ про Бальмонта на підставі поданої тут інформації ледве чи можна. Або персоналія про Анну Ахматову: "Рання творчість А. пов'язана з акмеїзмом". А хіба ж Ахматова пізніше перейшла на позиції соцреалізму? За що ж тоді її було піддано переслідуванню і остракізмові? *УЛЕ* ні словом не згадує про ждановський вирок над поеткою і обминає мовчанкою її страдницьке життя за часів сталінського свавілля. Такою мовчанкою збуті долі всіх репресованих письменників, українських і неукраїнських. Їхні дантівські страждання, а в багатьох випадках трагічні смерті, прикриті тут безкровною юридичною фразою "незаконно репресований. Реабілітований посмертно". Чому ж у часи гласности не сказати, що, наприклад, Олексу Влизька десь 15 грудня 1934 р., на 26 році життя, серед 28 інших письменників, розстріляно. І що така ж доля спіткала Григорія Косинку, Дмитра Фальківського, Костя Буревія й інших. Це ж не припущення, не здогад, а факт, і треба було його потракувати без цнотливого евфемізму. Як же ж дослідникові довідатися про справжню кончину цих письменників? На те і мусіла б бути *УЛЕ*.

У передмові від редакційної колегії читаємо, що *УЛЕ* "вбачає свою мету в тому, щоб дати читачеві всебічне і науково об'єктивне уявлення про історичний рух української художньої літератури, про діяльність її представників і дослідників — від найдавніших часів і до наших днів. При цьому велика увага приділяється взаєминам української літератури з літературами російського та інших народів СРСР, вивчення її місця в світовому літературному процесі". Таке визначення тематичних та історичних параметрів *УЛЕ* зрозуміле і в дечому оправдане. Але чи цей том *УЛЕ* не перевиконав першу половину цього плану за рахунок другої половини, себто світового літературного процесу? Чому, наприклад, немає, між іншим, персоналій про Андре Бретона, Стефана Георге, Жоржа Бернаноса,

Джузеппе Боргезе, Отакара Бржезіну, Хорге Гієна, Еміля Вергерена — письменників широковідомих із-за їхнього художнього новаторства. Можливо, з цими письменниками українська література безпосередніх стосунків не мала, але вилучення їх із загального огляду європейських літератур створює не абияку білу пляму. До речі, Стефана Георге перекладали Михайло Рудницький, Юрій Клен, а в 1968-1971 рр. видавництво "На горі", за редакцією Ігоря Костецького та Олега Зуєвського, опублікувало його твори у двох томах. Закордонним українцем Георге відомий із чудових перекладів Зуєвського.

У світлі цих вад, якими причинами не були б вони зумовлені, Редакційній Колегії варто б, нарешті, переосмислити ідеологічну і методологічну вагу соцреалізму, признати його продуктом сталінсько-ждановського безглуздя, як це давно уже зробили югославські, польські та угорські літератори; Редакційній Колегії треба б визнати естетичний плюралізм єдиним гарантом нормального функціонування мистецтва взагалі, а літератури зокрема; Редакційній Колегії треба б виконувати роль політично й ідеологічно незайманого історика, а не роль партійного арбітра; і, нарешті, Редакційній Колегії треба б перенести свою увагу із позамистецьких на мистецькі проблеми літератури. Переосмислення своєї ролі у такому пляні позбавило б дальші томи *УЛЕ* від небезпеки повторного лякування та нових білих плям. *УЛЕ* в культурній перебудові України — надто важливий проєкт. Спотворити його не можна!

Іван Фізер

ДИСКУТУВАТИ ПРО МОВУ ЧИ РОЗВИВАТИ ЇЇ?

Іван Дзюба

Не підсумки — по-перше, тому що обговорення питань української мови, на мій погляд, ще тільки набирає розгону; по-друге, тому що обговорення на сторінках газети — це лише частина тієї великої роботи (зокрема і по вивченню громадської думки), яку треба провести, перш ніж робити остаточні висновки. Але й це обговорення дає чимало для розуміння проблеми та можливих шляхів її розв'язання.

Загальне враження від редакційної пошти: відгуків багато, характером, рівнем, змістом вони неоднакові, але багато листів — продумані, докладні, аргументовані й емоційні, з великим уболіванням за долю української мови й культури, з роздумами й пропозиціями. Майже у всіх листах (крім неприхильних, лайливих, — але їх порівняно небагато) є спроба загальної характеристики суспільного становища української мови. Або якісь особисті життєві враження, що стосуються мовної ситуації на Україні, в Києві. І треба сказати, що, за всієї різнохарактерності пошти, переважає глибока тривога за долю української мови, я б сказав: почуття кривди за неї. Нинішню мовну ситуацію переважає більшість наших кореспондентів вважає незадовільною і ненормальною.

Це правда: ситуація нашої мови і національної культури сьогодні досить драматична. Але не треба її «передраMATизувати». І мова, і культура наші загалом життєздатні. Позиції їхні хоч і дуже послабилися за останні десятиліття, за часи так званого «застою», але ще достатньо міцні для того, щоб зупинити регресивні процеси, та й повернути втрачене.

Але для цього не обійтися без зусиль зрозуміти причини негативних явищ, не обійтися і без обговорення перспектив і шляхів виходу із нинішнього становища. Звичайно, тут мають сказати своє слово вчені-суспільствознавці, філософи, соціологи, мовознавці, письменники, діячі культури; тут потрібні і глибокі наукові дослідження та проблемні розробки. Але не менш важливо — в такому питанні, від вирішення якого залежить духовне буття чи небуття народу, — не менш важливо вислухати думку представників різ-

Передруковуємо з газети *Вечірній Київ* за 19 липня 1988 р. Цією статтею газета закінчує обговорення проблем української мови. Інші статті появились у *Вечірньому Києві* за 14, 15, 16 і 18 липня. — *Ред.*

них верств народу, тих людей, які драму рідної мови сприймають на рівні практичного життя, а не на рівні теорії. З цього погляду і пошта «Вечірнього Києва» — хоч це, зрозуміло, лише частина потоку народної думки, «голосу народу» (аналогічні обговорення ведуться на шпальтах багатьох республіканських і обласних газет, журналів, по радіо й телебаченню), — являє, по-моєму, великий інтерес.

Ми вже бачили, в чому насамперед вбачають наші кореспонденти причини тривожного стану рідної мови. Найчастіше називаються: витіснення української мови з навчальних закладів, державних установ, громадського життя; непатріотичне ставлення, неповага до рідної мови з боку значної частини самих українців; байдужість або й ворожість до української мови з боку різного роду бюрократів і чиновників, зокрема й тих, від яких залежить сфера культури, звучення сфери прикладного вживання української мови (оголошення, вивіски, громадський побут); недостатнє використання її засобами масової інформації; хибні уявлення про її «непрестижність». Деякі наші кореспонденти звертаються до історії і там знаходять корені багатьох нинішніх аномалій. Певна річ, усе це питання складні, багатогранні; щось тут лежить на поверхні, а щось сховане в глибині; дещо ми знаємо, а чогось не знаємо, — і нам усім ще багато треба роздумувати, щоб уявити повну картину і все зрозуміти.

Читачі, як ми бачили, хочуть не тільки зрозуміти причини негативних явищ, а й знайти шляхи їх подолання. Діапазон пропозицій широкий. Але можна вловити дві тенденції. Одні читачі вважають головним напрямом — виховну і культурну роботу. Інші більше покладаються на політичні та адміністративні заходи. Потрібне, мабуть, і те, й те — в певних розумних, продуманих пропорціях і комбінаціях. Але що ні в якому разі не припустимо — так це силові, наказові методи впровадження і нав'язування української мови. Такого поганого ставлення до себе вона не заслуговує. Власне ніякої небезпеки подібних «наказів» зараз у нас не існує. Але вже сама схильність частини людей до такого мислення містить у собі негативний елемент, оскільки, по-перше, теж є одним із симптомів недостатньої політичної і національної культури; по-друге, відвертає увагу від конструктивних, творчих методів «мовної» роботи; по-третє, викликає незадоволення, а то й роздратування в тих, хто не приймає орієнтації на українську мову. А вони — теж громадяни нашого суспільства. Та й подумаймо: чи досить наказу, щоб з'явилися і знання, і вміння, і повага та любов? І чи в тому наша мета, щоб *зобов'язати* всіх говорити по-українському? Ми хочемо *справедливості* для української мови, а не *привілеїв*. Хочемо *рівноправності*, а не *зверхності*.

Щоб мова жила, вона повинна бути потрібною людям. Потреба

ця двох рівнів — суспільно-практична і духовна. Суспільно-практичну потребу мають забезпечувати не в останню чергу і державно-конституційні гарантії. Не обов'язково це має бути надання українській мові статусу державної, як багато хто пропонує, — це питання залишається дискусійним. Але, може б, вистачило і реалізації ленінських думок про неприпустимість відсутення української мови на другий план, реалізації ленінської постанови XII з'їзду партії про те, щоб «були видані спеціальні закони, які забезпечують вживання рідної мови у всіх державних органах і в усіх установах...»

Та й у резолюції XIX партконференції КПРС говориться про те ж саме: «Виявляти більше турботи про активне функціонування національних мов у різних сферах державного, громадського і культурного життя».

Що ж до духовної потреби в рідній мові — тут цього вже замало. Потрібне внутрішнє відчуття її цінності, її необхідності й благодатності для тебе. Одні це вирають з молоком матері, з колисковою піснюю, із враженням дитинства, інші прилучаються поступово, під впливом якихось вражень життя, роздумів, літератури тощо. Для декого ж цієї потреби взагалі не існує. Отже, тут потрібна чи то якась виховна, роз'яснювальна, освітня робота, чи то створення якоїсь культурної атмосфери. І, мабуть, певній категорії людей треба давати відповідь на питання: навіщо взагалі потрібна рідна мова, чому треба нею дорожити, яка така біда — втратити її? Треба виховувати у всіх розуміння об'єктивної природності, необхідності, доцільності рідних мов та мовного розмаїття в багатонаціональному світі; розуміння об'єктивної цінності їх для картини світу; розуміння того, що з умиранням усякої, а тим більше розвиненої національної мови, людство назавжди втрачає одну із сторінок своєї духовної історії, одне із своїх духовних облич. Сьогодні на мови та їхнє майбуття не можна дивитися лише з погляду практичного спілкування (комунікативності), — але і з погляду зафіксованих у них багатств національної духовності та історії, з погляду національних почуттів людей, з погляду повноцінного буття націй. Отже, будь-які односторонні розв'язання тут недоречні. Та й нереальні. Ось чому наше багатонаціональне соціалістичне суспільство єдино справедливе і реальний вихід бачить у тому, щоб одночасно розвивати і національні мови, і мову міжнаціонального спілкування — російську. Справа це не проста, в ній теж є і свої суперечності, і свої труднощі, але іншого шляху, мабуть, немає.

Якщо ми визнаємо, що мова — найбільше духовне багатство народу, що збереження і розвиток національних мов і культур — одна із заповорок духовного здоров'я багатонаціонального соціалістичного суспільства і його культурного розквіту, — то і мовна політика суспільства повинна бути активною, активно на це

бажане спрямованою. Не пасивно спостерігати за тим, що діється і «чия візьме», як формально «проголосують» — за українську школу чи проти, а впливати на настрої людей, роз'яснювати, агітувати. А ще важливіше — створювати об'єктивні умови для ширшого побутування української мови і підняття її престижу.

Один з недоліків нашого «обговорення», на мій погляд, у тому, що питання про долю української мови розглядається здебільше як питання окреме. Тоді як воно — один із аспектів ширшого питання про загальний соціальний і духовний стан суспільства; один із аспектів загального духовного спустошення, морального занепаду і зубожіння, пов'язаних із спотворенням суті соціалізму й інтернаціоналізму, із сталінською (і не тільки сталінською) ревізією ленінізму, із зумовленими цими розчаруваннями, цинізмом, розкладом.

Слушне зауваження висловив у своєму листі читач А. Н. Мілов. Лист його великий, цікавий, хоч багато в чому, на мій погляд, і несправедливий, викликає заперечення. Але цю його думку підтримую: у більшості відгуків питання про мову береться у відриві від питання про культуру. «Ко всему надо идти от общей национальной высококачественной и по-настоящему народной (несалонной) культуры», — вважає читач. І це правильно. І позиції нашої мови, наші власні позиції в боротьбі за мову будуть незрівняно сильніші, якщо ми мову підкріпимо культурою, всім багатством нашої національної культури, особливо багатством *народної* культури. Але водночас — і цього, по-моєму, не враховує тов. А. Н. Мілов — є і зворотний зв'язок, зворотна залежність культури від мови, особливо коли говорити про весь обсяг сучасної професійної культури. Національна мова — це все-таки становий хребет національної культури, і навіть несловесні мистецтва через ряд опосередкувань усе-таки пов'язані з мовою, з уявленнями, оформлюваними мовно, і навіть із самим звучанням мови.

Якщо ми маємо сьогодні факт відходу цілих соціально-культурних шарів населення від української мови, особливо технічної і наукової інтелігенції, взагалі міського люду, так це ж не просто звуження сфери вживання українського слова, як ми вже звично кажемо. Це і збіднення змісту українського мовлення, зниження його інтелектуального і духовного потенціалу, тобто, зрештою, вихолощування української національної культури. Бо національна культура — не тільки твори професійного та народного мистецтва, то вже її вивершення, а її підґрунтя — це насамперед буденне життя слова і думки, незліченних душевних актів у слові; і поезія, як стверджував великий Потебня, не тільки у творах поезії, а й у повсякденному слові як стихійній творчості кожної людини. Тому мова (те, що закріплене в мові!) — це найголовніше і найглибше джерело національної духовності взагалі, і доля мови — це не просто доля літератури та інших пов'язаних зі словом видів

мистецтва; це доля національної духовності взагалі, нації взагалі.

Найбезпосередніше впливає на стан мови література. Але й сама література прямо залежить від стану мови. Бо література — абсолютно точний індекс духовного (тобто вираженого у сукупному мовленні народу) потенціалу нації. І стан літератури в суспільстві відбиває стан мовного самовиявлення народу — в найширшому значенні. Не може процвітати література, коли гибіє мова! І не шануватимуть літературу свою, коли не шанують мову.

Але при цьому всьому нам не можна забувати і про другий бік справи: про духовну й інтелектуальну забезпеченість українського слова на всіх рівнях його побутування. Щоб не було в нас культурно-ідеологічних ситуацій, про які колись Леся Українка писала в листі до Михайла Драгоманова: «У нас велика біда, що багато людей думають, що досить говорити по-українськи (а надто вже писати дешицю), щоб мати право на назву патріота, робітника на рідній ниві, чоловіка з певними переконаннями і т. п. Така легкість репутації приманює многих. Ще тепер у нас можна почути фразу «Як се? Ви казали, що Н Н дурень і тупиця, а він же так чудово говорить по-нашому!» «Говорить по-нашому» — се вже ценз! А послухати часом, що тільки він говорить по-нашому, то, може б, краще, якби він говорив по-китайськи». Цей парадокс вказує на одну з об'єктивних суперечностей не тільки мовної, а й взагалі національно-культурної консолідації, яка повинна передбачати чіткі й високі світоглядні, духовні, етичні мірки.

У недоброзичливців української мови або цинічно-байдужих до неї є ще один аргумент — абсолютно невідпорний, як вони вважають, просто «нищівний»: мовляв, український народ сам відмовляється від своєї мови. Люди самі не хочуть. Не нав'язувати ж їм українську мову, книжку, школу силоміць. Недемократично буде. Я б порадив тим, хто так говорить, бодай на хвилинку задуматися: що вони говорять. Якого історичного і політичного змісту, якої цінності цей «аргумент». Досі історія не знала жадного випадку, щоб цілий народ — та ще який: п'ятдесятимільйонний! з великою історією, культурою, літературою! — сам, добровільно відмовився від своєї мови. Виходить, ми перші? То ж яким мало б бути суспільство, яке довело свій народ до такого стану?! По-моєму, гіршого присуду соціалізові й соціалістичному інтернаціоналізму не придумав би ніякий лютий ворог.

На щастя, все це далеко не так. Не відмовляється український народ від своєї мови, хоч окремі люди і відмовляються. Таке вже приписували йому і сто, і двісті років тому, та дарма — саме за цей час він народив нову могутню літературу, дав своїй мові нову досконалість. Тим більше не стане він зрідкатися своєї мови тепер, коли вона сягла таких лексично-стильових висот, коли й суспільно-історичні обставини змінюються на сприятливіші! Тому,

хто знає, скільки зараз листів іде до редакції газет, журналів, радію, телебачення, який це вибух почуттів і роздумів, енергії обстоювання рідної мови,— тому зрозуміло, що «переконливість» отого зловтішно-бюрократично-панахидного аргументу — лише видима. Насправді все складніше, тривкіше, життєдайніше. І хто хоче добра соціалізові, а не лише спокою собі самому, мусить думати про те, як оту енергію любові до рідної мови, рідної землі, енергію національного самовідстоювання включити в енергію оновлення соціалізму, а не «відсікати» чи заморожувати.

Мені здається, для нас усіх дуже важливо сьогодні зрозуміти: немає мовної проблеми як ізольованої. Є мовна проблема як складова частина проблеми морального стану суспільства, проблеми національних відносин, проблеми духовного здоров'я і буття народу — проблеми перебудови і майбуття соціалізму, соціалістичної демократії. То ж ні на кого не треба кивати. Ми всі разом — українці, росіяни, євреї, вожді, вождята, рядові, начальники, підначальники, відповідальні, безвідповідальні, бюрократи, антибюрократи, всі, на Україні суші й уже не суші, — всі разом допровадили до нинішнього стану. Всім нам разом і виборсуватися з нього.

Доля української мови, літератури, культури історично виявляється щонайбезпосереднішим чином пов'язаною з долею перебудови й демократизації, з долею політичного курсу, який концентровано виражається формулою: «Більше соціалізму!» В цьому ще більше переконуєшся в світлі глибоких ідей — про соціалістичну демократію, про гласність, про міжнаціональні відносини та про соціалістичний інтернаціоналізм як про дружнє, братнє співжиття і соціально-культурну творчість усіх народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік, закладених у рішеннях XIX Всесоюзної конференції КПРС.

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* 1989, 7-8, трапилася помилка: пропущено прізвище Ігоря Качуровського перекладача добірки поезій "З різних мов і епох". Шановного др. І. Качуровського та читачів просимо вибачення.

У *Сучасності* 1989, 7-8, у статті І. Михалевича-Каплана "Одинадцята старість — перша молодість", стор. 84, назву вірша Ігоря Калинця треба читати: "Страсть десята". — *Редакція*.

Про авторів

- Марта Тарнавська** — поетка і бібліотекар. Авторка кількох збірок поезій та бібліографічних праць з україніки. Живе у Філядельфії.
- Марія Ревакович** — авторка двох збірок поезій (найновіша *Шепотіння, шепотіння*). Працює в Нью-Йорку, член Нью-Йоркської групи.
- Марко Стех** — докторант української літератури Торонтського університету. Автор поезій та п'єси. Режисер та редактор Українського авангардного театру в Торонті. Редактор журналу *Термінус*.
- Оксана Драй-Хмара** — дочка поета М. Драй-Хмари. В університеті Сорбонни здобула перший докторат з україністики. Авторка праць українською та англійською мовами про творчість батька.
- Микола Жулинський** — критик і літературознавець, доктор філологічних наук. Заступник директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка при АН УРСР у Києві.
- Іван Гончар** — скульптор і етнограф, Заслужений діяч мистецтв УРСР, нагороджений Шевченківською премією УРСР. Живе в Києві.
- Данило Кулиняк** — публіцист, член Спілки письменників України. Живе біля Вишгорода Київської області.
- Олександр Женін** — публіцист і викладач, колишній мовний редактор *Сучасности*. Живе в Денвері, штат Колорадо.
- Іван Коропецький** — професор економіки Темпльського університету у Філядельфії.
- Валерій Стеценко** — журналіст, живе в Києві.
- Тетяна Кардиналовська Пилипенко** — дружина письменника Сергія Пилипенка, перекладач, автор повістей та споминів "Невідступне минуле". Живе коло Дітройту.
- Зиновія Франко** — кандидат філологічних наук, колишній науковий співробітник Інституту мовознавства АН УРСР. Автор статей і праць з українського мовознавства і літературознавства. Живе у Києві.
- Іван Фізер** — професор російської і порівняльної літератур у Ратгерському університеті. Автор багатьох літературознавчих праць.

Щоб дані про авторів були якнайбільш комплектні, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі точні дані про себе. — *Редакція*.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1989 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	8 DM	80 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
<i>Канада:</i>	5 кан. дол.	50 кан. дол.
<u>всі інші країни:</u>	4 ам. дол.	40 ам. дол.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австра- лія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. D. H. Pyrohiv 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Канада:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. Y. Chumak 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4H3
<i>Арген- тіна:</i>	<u>Sučasnist</u> / Dr. M. Wasyluk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>С. Ш. А.:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. Y. Smyk 744 Broad St., Suite 1116 Newark, NJ 07102-3892 [Tel.: (201) 622-0545] [Fax: (201) 622-1933]
<i>Велико- британія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. T. Kuzio 78 B Kensington Park Rd. London W11 2PL	<i>Швай- царія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Dr. R. Prokop Muristrasse 82 3006 Bern
<i>Ізраїль:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam		

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для вплат: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
[Telefon: (089) 26-37-73]

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

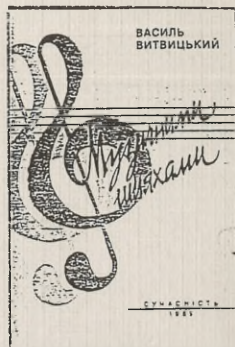
Василь Витвицький

МУЗИЧНИМИ ШЛЯХАМИ. Спогади

1989, 217 + 4 стор. знімок. Обкладинка Марії Голі-нати; безкислотний папір.

ISBN 3-89278-016-1 Ціна: 14,00 ам. дол.

Наша найновіша публікація — спогади Василя Витвицького, широко відомого музиколога й композитора, в якій автор вмістив описи свого й мистецького життя в Галичині ще за Польщі, в Радянському Союзі, в Генеральній Губернії і — врешті — в країнах Нового світу.

Франц Кафка

ОПОВІДАННЯ

У перекладі Івана Кошелівця

1989, 261 стор. Обкладинка Надії Штендери; безкислотний папір.

ISBN 3-89278-019-6 Ціна: 15,00 ам. дол.

До нашої рівно ж найновішої збірки ввійшли 22 оповідання Франца Кафки як з публікованого за його життя, так і з посмертної спадщини. «[П]опулярність Кафки особливо зросла по Другій світовій війні, коли виявилось, що аж три новочасні течії в літературі визнали його за свого попередника: експресіоністи, сюрреалісти й екзистенціалісти» (І. Кошелівець, «Про автора», стор. 260).

* *Емма Андіївська: АРХИТЕКТУРНІ АНСАМБЛІ. Сонети*

Мистецьке оформлення авторки.

1989, 238 стор. ISBN 3-89278-018-8 Ціна: 20,00 ам. дол.

У збірці 12 циклів сонетів, тематику більше половини яких авторка започаткувала чи вела їх далі в своїй попередній збірці «Віглілії» (1987). «А[ндіївську] цікавить переважно внутр[ішній] світ людини, складні психол[огічні] колізії, розкриваючи які вона вдається до поезики сюрреалізму. Поетич[ні] твори відзначаються лексичним багатством, витонченою формою» (І. Драч, Українська літературна енциклопедія, т. 1 [Київ, 1988], стор. 62).

Замовлення на видання В-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:

SUČASNIST

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

[Tel.: (089) 26-37-73]

У всіх інших країнах:

Sučasnist / Mr. Y. Smyk

744 Broad St., Suite 1116

Newark, NJ 07102-3892

[Tel.: (201) 622-0545] [Fax: (201) 622-1933]